

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМУ ТА ІСТОРІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

VII Історико-краєзнавчі
ЧИТАННЯ

КРИВОРІЗЖЯ:
ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...

15 квітня 2021 року

ТОМ I

УДК 908(477.63)(082)

К 82

КРИВОРІЖЖЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...: матеріали VII Історико-красназничих читань. Том 1 / ред.кол.: Н. Печеніна (голова), В. Фінічева (упорядник), А. Дробот, Р. Шляхтич. Кривий Ріг, 2021. 130 с.

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Редакційна колегія:

Печеніна Н. А. – кандидат історичних наук, доцент,

завідувачка кафедри історії КДПУ;

Фінічева В.А. – співробітниця музею історії навчального закладу (КДПУ);

Дробот А.О.– заступник директора з наукової роботи КЗК «Міський історико-красназничий музей» КМР, асистент кафедри історії КДПУ;

Шляхтич Р.П. – кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри історії КДПУ.

До збірника увійшли матеріали доповідей учасників VII-х Історико-красназничих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...», а також заявлені до участі у роботі секційних засідань матеріали, що презентують різні аспекти та хронологічні проміжки історичного минулого Криворіжжя. Значний масив матеріалу, що є результатом як наукових, так і аматорських досліджень, спрямовані на персоналізацію історії рідного краю.

Для широкого кола читачів, які мають інтерес до історії Криворіжжя.

©Автори статей, 2021

З М І С Т:

Кривий Ріг за давніх часів

Панафідін І.О.

ПОЛОВЦІ НА КРИВОРІЖЖІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ 5

Латипова А.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДР.ПОЛ. ХІХ –

ПОЧ. ХХ СТ. НА КРИВОРІЖЖІ 11

Сторінки біографії видатних криворіжців

Нікитенко М. П.

ВНЕСОК ДОКТОРА С. ШАНЯВСЬКОГО У РОЗВІТОК
МЕДИЦИНИ ТА ОСВІТИ МІСТЕЧКА КРИВИЙ РІГ
НА ПОЧ. ХХ СТ. 16

Шаповалова Л. К.

З КРИВОРІЗЬКОЇ ЕЛІТИ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
ГЕОЛОГА М.М. АКІМЕНКА 27

Чубенко А. Є.

ГЕРОЇ СІЛЬСЬКОГО КРИВОРІЖЖЯ 33

Гринюк О. В.

ШЛЯХ ДО ПАРНАСУ: ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ
ЖИВОПИСЦЯ Я.О. ШКАНДРІЯ 42

Часи великих випробувань в історії міста та долях містян

Холодняк О.

АНДРІЙ ЦВІТНЕНКО – ПАТРІОТ З КРИВОРІЖЖЯ
(ЗА СПОГАДАМИ І. ХАРЧУК) 54

Назаренко Д.

З ПОБРАТИМАМИ ДО КІНЦЯ (СПОГАДИ
ПРО О. КАРАЧЕНЦЕВА) 67

Левченко Є. М.
ПРАВДА ЖИТТЯ (за матеріалами сімейного архіву
та спогадами Л.П. Переверзевої) 74

Промислове Криворіжжя в історичній ретроспективі
Мельник О. О.

ПОЧАТОК РОЗРОБОК ЗАЛІЗНИХ РУД
У КРИВБАСІ (1881-1885) 85

Дробот А. О.
ЗАЛІЗНИЧНА СТАНЦІЯ КАРНАВАТКА: З ІСТОРІЇ
ФУНКЦІОНУВАННЯ (1884 – кін. 1950-х рр..) 98

Тарабара О. М.
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ВЕСЕЛОТЕРНІВСЬКОГО МОСТУ
В ЗЕМСЬКИЙ ПЕРІОД ПРОТЯГОМ ОСТ.ЧВ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.:
ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИЙ ТА ФІНАНСОВИЙ АСПЕКТИ 109

Набивач В.
ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ У
ПІРНИЧОРУДНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ КРИВБАСУ
В ПЕРІОД ФОРСОВАНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ 121

Панафідін І.О.,
кандидат філософських наук;
Криворізький державний педагогічний університет

ПОЛОВЦІ НА КРИВОРІЖЖІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія Криворіжжя ще не написана, проте є цікавим феноменом, що має багатовікову історію і підтверджується археологічними знахідками. Як територія, що була постійним об'єктом переселення кочових народів в епоху Античності, так і в епоху середньовіччя, Криворіжжя стає часткою «Великого степу» (Дешт-і-Кіпчак), через який йшли гуни, авари, печеніги, половці та інші. Цей аспект нашої локальної історії є майже не дослідженим, зокрема на разі з'ясовано, чому саме через регіон Криворіжжя пройшли ці народи. Отже, актуальною проблемою нашої краєзнавчої історії є половецька цивілізація, що залишила неабиякий слід у вигляді археологічних артефактів та кам'яних баб.

Метою нашого дослідження є спроба розглянути певну історіографічну традицію половецької історії, що локалізують територію Криворіжжя, як ареал кочів'я половців.

Визначною працею, присвяченою історії кочових тюркомовних народів, що локалізуються на території Криворіжжя, є монографія П.В. Голубовського «Печеніги, торки и половцы. История южнорусских степей. IX-XIII вв.» (1884). На основі наукового аналізу різноманітних джерел П.В. Голубовський зазначає, що південна частина східно-європейської низини була театром постійної боротьби кочових та осідлих народів, що у боротьбі постійно відвойовували землі, ареал котрих являє собою лісостепову

зону. На стику лісової та степової зони і відбувалась ця боротьба.

Цікавим моментом є те, що одним із центрів протистояння була річка Інгулець, біля якої і розташовувались кочів'я печенігів, чорних клобуків, торків та половців. Орди кочовиків, що проходили між річками Інгул та Дніпро, тобто і через район Криворіжжя, знищили лісову частину та перетворили цей регіон на степ [2, с. 1-4]. Літописна традиція Русі, на думку П.В. Голубовського, описувала район річки Інгулець як такий, що виходив з широких масивів лісів, котрі отримали назву «Чорного лісу» [2, с. 5-6, 12-13]. Таким чином, Криворіжжя, якщо локалізувати його як територію району річки Інгулець, на думку П.В. Голубовського, було територію, через яку проходили спочатку скіфи, потім гуни, авари, угри, печеніги, торки, половці і монголо-татари [2, с. 1-5; 67].

Своєрідним проривом у проблемі локалізації половців у регіоні Криворіжжя можна вважати монографію радянської дослідниці С.О. Плетньової «Половцы» (1990). Аналізуючи спосіб кочівництва половців, С.О. Плетньова вказує, що ареал степу, підконтрольний половцям, розділявся на території, які контролювались окремими ордами, очолюваними ханами – представниками різних династій. Розміри кочів'я були досить великими: 70-100 тис. кв. км., вони співпадали з розмірами давньоруських князівств [7, с. 118].

С.О. Плетньова локалізує ареал половецької ханської династії Бурчевичів, як «половців Придніпровських», що кочували в районі поблизу річки Вовча (ліва притока Самари, яка у свою чергу є лівою притокою Дніпра) [7, с. 70,

102, 151]. За даними дослідниці, до ареалу кочів'я династії Бурчевичів входила річка Інгулець, яка служила своєрідним кордоном між половцями придніпровськими та половцями донецькими. Крім цього, авторка вказує, що в 1193 році давньоруські полки Рюрика Ростиславовича (1140-1215) та Святослава (III) Всеволодовича (1116-1194) у пошуку половців для укладення перемир'я зіткнулись зі «сторожами половецькими» на річці Івлі, яка ідентифікується як сучасний Інгулець [7, с. 114-115].

Слід зазначити, що за три роки до цього війська князя Святослава (III) Всеволодовича та Рюрика Ростиславовича на річці Івля (Інгулець) розгромили об'єднане військо половецького хана Тоглія і князя чорних клобуків Кунтундея, що грабували Поросся [7, с. 147-148]. Тому, саме на річці Інгулець і шукали половців для перемир'я з полками (з демонстрацією військової сили) – київські князі через три роки. Підтримує думку про річку Івлю (Інгулець) як половецьку річку, на якій були розташовані половецькі сторожи під час походу Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславовича, й відомий український сходознавець Омелян Пріцак [9, с. 64]. Аналізуючи розповсюдженість половецьких баб, що були своєрідним кордоном кочовищ, українська дослідниця Н.В. Агафонова також стверджує, що подібним західним кордоном половців була річка Інгулець [1, с. 6].

Придніпровські Бурчевичі як половецька династія була назвичайно активною в історії людства: одним із найвидатніших ханів цієї орди – був сумнозвісний для літописців Київської Русі Боняк (1070-1167), а інші

представники цієї династії Бейбарс (1223-1277) та Калаун (1222-1290) навіть стали мамлюкськими султанами Єгипту [7, с. 183; 10, с. 8].

Активність половецьких родів у регіоні Криворіжжя підтверджується і археологічними знахідками. Як зауважують відомі археологи та краєзнавці О.О. Мельник та І.О. Стеблина: «У зв'язку з постійним перекочуванням і відсутністю довгострокових стаціонарних поселень у верхів'ях Інгульця досліджено тільки дві категорії археологічних пам'яток – поховання та кам'яні баби» [6, с. 55].

Археологічна колекція Криворізького міського історико-краєзнавчого музею, що нараховує 51 артефакт половецької культури, здебільшого представлена знаряддями праці побутового характеру: «гличики, пряжки, пряслиця, дзеркала, пластини, площки, світильники, залізні кільця різних розмірів». Зброя переважно динстанційної дії, на відміну від контактної: «вістря стріл, списів, фрагменти шабель, кістяні накладки луків, залізні ножі, залишки берестяних сагайдаків, портупейні кільця для шабель, вудила, стремена, бронзові і срібні прикраси вуздечок» [4, с. 144.]. Не знайдено взагалі шоломів, щитів, мечей, палахів, булав, що можливо свідчить про відносно мирний характер життя половців у данному регіоні або ж про збіднілість кочувавших родів, або ж про пограбування криворізьких курганів.

Щодо розповсюдження родових знаків половців – кам'яних баб, то в науковому описі «Половецкие каменные изваяния» (1974) С.О. Плетньова описує 5 статуй: половецьких кам'яних баб, що були знайдені на території Криворіжжя, дві з яких і сьогодні зберігаються в Криворізькому міському

історико-краєзнавчому музеї [8, с. 81; 133]. Також ґрунтовно доповнює розвідки із дослідження половецьких кам'яних баб праця Л.П. Крилової «Каменные бабы. Каталог» (1976), де подаються описи знайдених кам'яних статуй різних епох, що зберігаються у Дніпровському національному історичному музеї імені Д. Яворницького. Загалом, Л.П. Крилова ідентифікує 60 кам'яних баб як половецькі, серед яких є і одна, що була знайдена у районі Дубової балки міста Кривого Рогу відомим краєзнавцем О.М. Подем. Варто відмітити, що серед 60 кам'яних статуй знаходяться 22 чоловічі, 36 жіночих статуй та 2 невизначені [3, с. 62-64].

Таким чином, регіон Криворіжжя у середні віки стає одним із кочових ареалів половців, які ідентифікуються як Придніпровська група, якою правила відома династія Бурчевичів та локалізуються між річкою Дніпро та Інгулець. Бідний інвентар поховань половців, кам'яні статуї археологічно підтверджують наявність половецьких кочівництв у нашому регіоні.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонова Н. Кордони Половеччини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2016. Вип. 2(1). С. 3-8.
2. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. Киев, 1884. 260 с.
3. Крылова Л.М. Каменные бабы. Каталог. Днепропетровск, 1976. 100 с.

4. Мельник О.О. Археологічна колекція Криворізького історико-краєзнавчого музею. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 144.
5. Мельник О.О. Баби кам'яні. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 149.
6. Мельник О.О., Стеблина І.О. Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року. Кривий Ріг, 2016. 120 с.
7. Плетнева С.А. Половцы. Москва, 1990. 208 с.
8. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. М., 1974. 200 с.
9. Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревим». Київ, 2007. 360 с.
10. Прицак О. Не-«дикі» половці. *Східний світ*. 1995. №1. С. 5-12.

Латинова А.,
магістрантка сп. «Історія»
Науковий керівник: Печеніна Н.А.,
кандидат історичних наук, доцент;
Криворізький державний педагогічний університет

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КРИВОРІЖЖІ

(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Криворіжжя багате на цікаві археологічні знахідки. На цій території протягом більше ніж століття проводяться розкопки, що стає позитивним чинником у вивченні краєзнавства. Ми вважаємо, що досить актуальним є Дослідження процесу становлення археології в Кривому Розі не втрачає своєї актуальності, завдяки цьому можна визначити початок наукового та дослідницького вивчення нашого краю та прослідкувати подальший його розвиток. Саме тому за мету нашої розвідки ми обрали вивчення археологічних досліджень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на Криворіжжі.

До другої половини ХІХ століття на Криворіжжі взагалі не проводилося ніяких археологічних досліджень, про це свідчать археологічні карти кінця ХІХ-ХХ ст., опубліковані у різних посібниках та наукових виданнях, які не мали ніяких свідчень про розкопки у нашому краю. Першими повідомленнями про пам'ятки археології на Криворіжжі були перекази і легенди, що записувалися фольклористами в першій половині ХІХ ст. В цей час починається збір матеріалів про населення та опис місцевості, в якій вони проживають. Як приклад можна навести повідомлення Афанасія Коваленка, яке було надруковане в «Очерках

Александрійського уезда» за 1857 році, де він описує про кургани – Царев курган, Брилеву могилу та Ляхову могилу [5].

Наступні повідомлення про археологічні пам'ятки на Криворіжжі викладені у працях Олександрійського релігійного діяча, етнографа, краєзнавця Василя Нікіфорова. Досліджуючи Олександрійський повіт він збирав матеріали про випадки руйнації та грабіжницькі розкопки пам'яток археології – кургани, всі зібрані дані дослідник виклав у своїй праці «Нариси Новоросійської краю», де зазначає, що історики практично не займалися дослідженнями та археологічними розкопками. Виходячи з тексту їх статей, викладені вони як збір та короткий опис даних про археологічні пам'ятки [5].

Ґрунтовні дослідження району починаються з 60-х років ХІХ століття, коли розпочинає свої археологічні пошуки археолог-аматор Олександр Поль. У 1866 році Олександр Миколайович здійснив розкопки стоянки пізнього палеоліту в районі Великої, Дубової балки і балки Ковальського [2].

Не зважаючи на те, що Олександр Поль не був професійним археологом і можливо розкопки проводилися не досконало, проте ми вважаємо доречним наголосити на значущості його діяльності, яка знайшла своє відображення в провідному на той час історичному товаристві в Російській імперії, що засвідчує факт визнання Олександра Миколайовича спеціалістами. В 1870 році він був обраний членом-кореспондентом, а через рік вже дійсним членом Імператорського Одеського товариства, так як це товариство видавало багато наукових праць, книг опису колекцій, тому не дивно, що і тут Олександр Миколайович долучився до цієї

діяльності. Ним було написано ряд статей: «Мишурин Рог», «Археологические находки», які публікувалися в «Записках Императорского Одесского общества истории и древностей» [3]. Всі ці праці стали результатом щорічних експедицій, які організовував за власний кошт Олександр Миколайович. Результатом таких розкопок став музей на власній квартирі у Дніпропетровську, також Поль дуже плідно співпрацював з Д. І. Яворницьким. Опис колекції більшої половини знахідок зробила К. Мельник, який був виданий у 1893 році в Києві під назвою «Кталлог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославе», де було описано 4774 предмета.

У 80-х роках ХІХ століття на Криворіжжі були зафіксовані два дольмени біля с. Мусіївки (курган «Кварцяна могила») і в гирлі Дубової балки (Покровський район). Дольменом називають кам'яну гробницю значних розмірів, яка за конструкцією нагадує будинок. Датується другою половиною ІІІ тис. до н.е. На Криворіжжі відомий лише один випадок поховання у дольмені, яке знаходилося біля села Мусіївка (сьогодні не існує, затоплене Карачунівським водосховищем). Досліджувалося у 90-х роках ХІХ ст.. Також є кілька згадок про тріліти, які К. Мельник відносить до примітивних дольменів[1, с. 261].

В кінці ХІХ століття два невеликих кургани були розкопані В. Смочинським на злитті річок Інгулець та Саксагань. Наступні розкопки були проведені В. І. Гошкевичем в 1907–1908 роках, сам дослідник здобув освіту у Київському університеті, вивчаючи археології під керівництвом В. Б. Антоновича і С. І. Петрова, а у 1890 році ним було започатковано прообраз першого Херсонського музею де він став першим

директором, також він був членом Московського археологічного товариства. З його ім'ям пов'язані перші масштабі розкопки на території Криворіжжя – дослідження Цареві могили.

Гошкевичем були описані розкопки зазначеного кургану, де виявлено 10 захоронень з 12 похованнями, інвентар є досить бідним, проте колекція знахідок достатня для характеристики причорноморських степів [4]. Також ним було описане святилище «Гірка» у його книзі «Клады и древности Херсонской губернии».

Розкопки досліджених Віктором Івановичем курганів проводилися і у наш час розвідкою пам'яток Криворізького історико-краєзнавчого музею. У вересні–листопаді 1985 р. проводилися нові розкопки кургану «Цареві могили», де була детально вивчена стратиграфія насипу і конструкції кам'яного панцира. Також було повторно досліджено два захоронення і уточнено границі розкопок 1907–1908 рр. В. І. Гошкевича. Було виявлено 8 захоронень епохи міді-бронзи [2, с. 6]. Щодо святилища «Гірка», то його вивчення продовжилося у 2002 році (попередньо шурфовалось в 1987 р.). Було встановлено його розміри і форми рову, також вивчена його конструкція, а також планіграфія знахідок і скелетів тварин на дні. Було знайдено уламки двох амфор херсонеського виготовлення початку IV століття. Комплекс можна віднести до кінця скіфської епохи в Північному Причорномор'ї [2, с. 6].

Отже, не зважаючи на інтерес до археологічних пам'яток на Криворіжжі в першій половині XIX століття, реальні дослідження починаються тільки з 60-х років XIX ст. та продовжуються в XX ст.. З часом археологія краю все

більше удосконалюється і стає професійною завдяки дослідникам, що були залучені до роботи.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. Т. 1. 456 с.
2. Мельник А.А. Кто мы?... Криворожье до Кривого Рога (по материалам археологических раскопок). Кривий Ріг: Видавничий дім, 2003.
3. Платонов В. А. Александр Поль – человек-легенда. Дніпропетровськ, 2002. С. 72 – 78.
4. Фабрициус И. «Царева могила» близ г. Кривого Рога (Херсонская губерния), раскопки проведены В.И. Гошкевичем в 1907–1908 гг. КЗК «Міський історико-красназнавчий музей» КМР. б/н.
5. Шевченко І.В. Історія археологічних досліджень на Криворіжжі. Кривий Ріг, 2011. 139 с.

**ВНЕСОК ДОКТОРА С. ШАНЯВСЬКОГО
У РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ ТА ОСВІТИ
МІСТЕЧКА КРИВИЙ РІГ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У часи великих випробувань в історії людства (війна, епідемія, занепад економіки тощо) лікарі є одними з перших, хто приймає виклик долі. Фах медика вимагає від них великої відповідальності, пов'язану з ризиком для життя та соціальною незахищеністю. Умови, в яких працювали криворізькі земські лікарі більше ста років тому, є суголосними із сучасними подіями в Україні. Тому доцільно звернути увагу на досвід практикуючих лікарів того часу, зокрема, доктора медицини С. Шанявського.

Мета: висвітлити внесок доктора медицини С. Шанявського у розвиток медичної сфери та освітньої галузі Кривого Рогу на початку ХХ ст.

Джерельною базою стали матеріали з фондів міського історико-краєзнавчого музею: комерційний довідник Кривого Рогу за 1914 р. [7]; телефонний довідник Кривого Рогу за 1980 р. [10]; графічний малюнок Ю. Сича 1988 р. [9]; спогади старожилів, записані у 1996 р., О. Кукли [11] і А. Філімонової [12], а також замітки, повідомлення та статті, що були опубліковані у регіональних газетах у 1883-1925 рр. [6]. Діяльність медичних закладів на Криворіжжі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відображена в енциклопедичних виданнях В. Бухтіярова [1] та О. Мельника [2; 3; 4], теоретичному напрацюванні І. Рукавіцина [8], О. Мельника та І. Стеблини [5].

З 2017 р. в приміщенні Комунального закладу «Криворізька міська лікарня № 1» Криворізької міської Ради (вул. Святогеоргіївська, 8а, Металургійний район) розміщено інформаційний стенд «До історії заснування та розвитку діяльності першої міської лікарні». Пошуком інформації щодо історії установи займався Г. Кальченко. Його консультував О. Мельник, заступник директора міського історико-краєзнавчого музею, в фондах якого, разом з матеріалами про криворізьких земських лікарів С. Рехеса, О. Абрамичева, що працювали в місті на початку ХХ ст., зберігаються і відомості про С. Шанявського [2, с. 304], а також про перші медичні заклади та організації, утворені на Криворіжжі до 1918 р. [2, с. 303].

У 1895 р. криворізька сільська громада звернулася до земства Херсонської губернії, у складі якої перебувала за територіальним поділом у 1861-1919 рр. [2, с. 375], про відкриття лікарняного пункту і зобов'язувалась взяти на себе половину витрат. Криворізьку та інші суміжні волості обслуговувала Широківська медична дільниця, що була створена у 1867 р. Довгий час не було обладнано спеціально пристосованого приміщення, лікар регулярно об'їжджав свою дільницю [2, с. 303], площа якої складала близько 8 тисяч квадратних верст з населенням до 100 тисяч осіб. Дільничний лікар з Широкого рідко бував у Кривому Розі, де в 1875 р. створили дільничний фельдшерський пункт з двома постійними фельдшерами. Після створення криворізької земської медичної дільниці у 1890 р. ситуація змінилась: на площі 335 квадратних верст окремі лікар і фельдшер

обслуговували 15 тисяч осіб [5, с. 93]. З 1899 р. криворізьким дільничним лікарем був призначений Б. Єнохін [2, с. 303].

Рішення про будівництво лікарні та створення постійної медичної служби у Кривому Розі було прийнято Херсонським земством у зв'язку з зі зростаючою кількістю прийшлого населення на рудники. Амбулаторію з приймальнею, що була відкрита 1 січня 1900 р. (до початку спорудження будівлі лікарні у 1904 та завершення – у 1908) [2, с. 304], іменували земською лікарнею, а згодом ще додали слово «старою». Після Б. Єнохіна Криворізькою земською лікарнею (водночас і медичною дільницею) керував лікар А. Біскупський, що був переведений у Широківську дільницю в 1903 р. [2, с. 367]. Відомо, що на початку січня 1903 р. внаслідок пожежі був знищений флігель, де розташовувалася земська лікарня [4, с. 140]. У 1904 р. криворізькі рудопромисловці виділили 25 тис. рублів на будівництво нової лікарні [2, с. 304].

З 1903 р. завідуючим земською лікарнею працював Е. Зборомирський [3, с. 324], досвідчений хірург, який неодноразово рятував мешканців містечка. Війна з Японією внесла свої корективи – Едмунд Зборомирський відправився на фронт 11 лютого 1904 р. Провести в далеку дорогу лікаря зібралися службовці Гданцівського чавуноливарного заводу на чолі з директором-розпорядником М. Шимановським, а також колеги лікарі, пацієнти, друзі [6, с. 41].

Завідуванням медичним закладом, що обслуговував населення у 30 тис. осіб, доручили тимчасово доктору С. Шанявському, висока професійність якого була визнаною за межами Кривого Рогу. Досвідчений лікар мав

багаторічний стаж практичної роботи, славився турботливим ставленням до пацієнтів. Йому довіряли, до нього зверталися за порадою, домовлялись про операцію [6, с. 41].

Стефаній Шанявський був потомственным дворянином за походженням та лікарем за фахом [3, с. 510]. Сучасники поважали його за компетентність, відданість своїй праці, сумлінну допомогу кожному, хто її потребував, незалежно від соціального статусу та розміру гонорару. Багатьох жителів містечка Кривий Ріг він вдало лікував та повертав до життя. Криворіжці були зацікавлені у переїзді вельмишановного доктора медицини до їхнього містечка після закінчення ним служби у Південноросійсько-Дніпровському Товаристві (рудник Шмакова, у

радянські часи – рудник ім. К. Лібкнехта, сучасний Саксаганський район [1, с. 761]) у вересні 1903 р. [6, с. 35].

У квітні 1904 р. земство призначило завідувачем лікарні Е. Лепехіна, який перебував на даній посаді близько двох

місяців, як й попередник. За короткий термін роботи він справив гарне враження на молодший медичний персонал і пацієнтів, у спілкуванні з якими, він вів себе справедливо та коректно. У зв'язку з новим призначенням Лепехіна лікарем новоодеської дільниці, вдруге завідування лікарнею доручили Шанявському у червні 1904 р. [6, с. 43].

Завдяки зусиллям Шанявського у лікарні до початку вересня зробили ремонт: побілили палати, встановили нові печі, пофарбували підлогу, вікна, двері [6, с. 45].

М. Шимановський восени 1904 р. пожертвував на потреби старої земської лікарні 200 рублів. Він також пообіцяв подарувати будівельний камінь на спорудження нової лікарні, але виконати свою обіцянку не встиг – помер 9 січня 1905 р. Криворізька сільська громада також не доставила матеріалів, мотивував відмову на сході у грудні 1904 р. заявою про приділення медичними працівниками більшої уваги євреям та міщанам, ніж сільському населенню. Проте, в амбулаторії надавали допомогу й селянам, які потрапляли у халепу, наприклад, через бійку у нетверезому стані. Так, лікар С. Рехес доставив широківського селянина А. Макаренка з постійного двору до земської лікарні. У потерпілого випали внутрішності з розпоротого живота. Лікарі Шанявський та Рехес разом з двома студентами й фельдшерами, прооперували Макаренка, намагаючись врятувати йому життя [6, с. 49].

Окрім земських лікарів у сучасних межах Кривого Рогу працювали й вільно практикуючі фахівці. Таким був лікар І. Векслер, який мав практику у Широкому. Він отримав телеграму щодо призначення у м. Омськ у зв'язку з

військовими подіями на Далекому Сході у липні 1904 р. Йому було надано всього 5 днів на вирішення всіх особистих справ [6, с. 45]. Криворізький лікар Д. Дунаєвський також відправився на Далекий Схід. Він обирався двічі на посаду помічника казенного рабина, був засновником комітету для бідних [6, с. 28]. Після від'їзду в березні 1905 р. вже третього лікаря, залишилася половина місцевого висококваліфікованого медичного персоналу [6, с. 52]: Шанявський, Рехес (Кривий Ріг), й, вірогідно, Біскунський (Широке). В квітні 1905 р. земством був призначений лікар-інфекціоніст («епідемічний лікар») у зв'язку із початком епідемії холери [6, с. 55].

Завдяки клопотам Шанявського, директор Акціонерного товариства Криворізьких залізних руд М. Роговський спочатку надав на невизначений термін без процентів 1500 рублів на заснування Криворізького комерційного училища в 1908 р. [6, с. 102], а потім додав стільки ж [6, с. 113]. Приклад Роговського наслідували інші ініціатори та діячі товариства «Просвещение»: І. Павлов (голова товариства), С. Шанявський тощо [6, с. 102]. В 1908 р. будинок купця Першої гільдії Файнштейна, споруджений у стилі модерн по вул. Глинки в 1905-1906 рр., викупив оргкомітет по створенню Криворізького комерційного училища [8, с. 19]. С. Шанявський разом з іншими поклав багато зусиль для створення середнього освітнього закладу, лікарем якого він згодом став [6, с. 103].

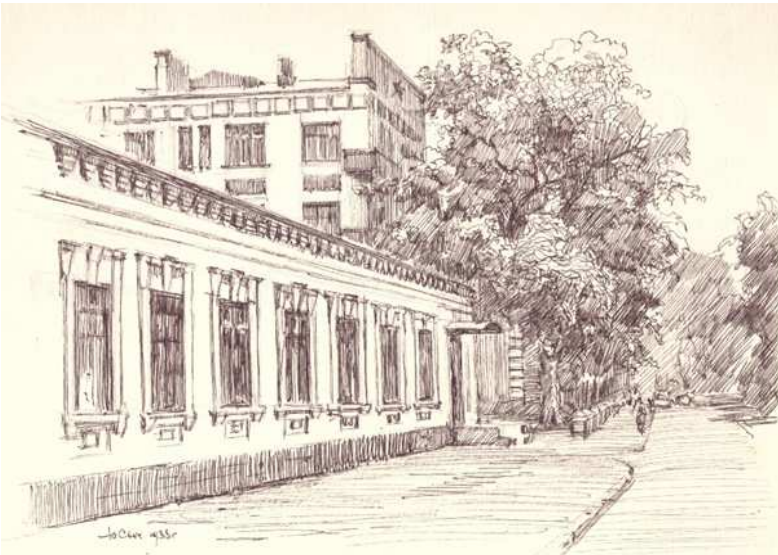

Після критичних зауважень з боку викладачів училища, Шанявський разом з Юдовічем та Рабіновичем намагались вийти зі складу членів правління товариства «Просвещение» в 1912 р. [6, с. 102-103]. Нова ідея про розширення будівлі (добудову другого поверху) змінила ситуацію.

Особи опікунської ради (С. Шанявський у тому числі), яких іменували «невгамовними», досягли домовленості з кредитною канцелярією про позику в 30 тис. рублів [6, с. 113]. В 1915 р. будівлю Криворізького комерційного училища доповнили другим поверхом, поряд спорудили майстерні [8, с. 38].

За даними довідника 1914 р., С. Шанявський практикував разом з лікарями О. Абрамічевим, Е. Пшидецьким, С. Мороховським у приватній хірургічній лікарні, що знаходилась по вул. Йорданська, сучасна Першотравнева [7, с. 128], і була абонентом № 52 телефонної мережі містечка Кривий Ріг [7, с. 36]. За даними краєзнавця В. Бухтіярова, ця лікарня розміщувалась за адресою: вул. Першотравнева, 9, мала один поверх, споруджена на межі ХІХ-ХХ ст. [1, с. 269], знесена в 1992 р. [1, с. 665]. За даними місцевого телефонного довідника 1980 р., у будинку № 9 по вул. Першотравнева діяв дитячий садок № 4 [10, с. 56].

Серед графічних робіт Юрія Сича, криворізького архітектора, художника, члена громадської організації «Старе місто» [1, с. 483], є малюнок, що зображує дитячий садок по вул. Першотравнева [9].

У цій одноповерховій споруді, вірогідно, функціонувала приватна хірургічна лікарня, в якій працював Шанявський разом з іншими лікарями на початку ХХ ст. Окрім практики у вищезазначеному закладі С. Шанявський, надавав медичні послуги населенню у власній клініці, в своєму будинку по вул. Вокзальна, сучасна Свято-Миколаївська [7, с. 128], та був абонентом № 34 вищезгаданої телефонної мережі містечка Кривий Ріг [7, с. 36]. За іншими джерелами, зокрема спогадами двох старожилів Кривого Рогу, О. Кукли [11] та А. Філімонової [12], лікар Шанявський мешкав у двоповерховому будинку, званому у місті як «Маєток Мершавцева» (вул. Грабовського, 9).

За даними краєзнавця І. Руковіцина, С. Шанявський викладав спеціальні дисципліни у Криворізькому комерційному училищі в 1917 р. [8, с. 37], вірогідно, «Принципи шкільної гігієни в училищі» [6, с. 113].

Доктор медицини С. Шанявський (роки життя та смерті поки що невстановлені) працював у Південноросійсько-Дніпровському Товаристві на початку ХХ ст., переїхав у ІV кварталі 1903 р. до містечка Кривий Ріг. Очолював у 1904–1905 рр. Криворізьку медичну дільницю, створену у 1890 р. Знав Е. Зборомирського, Д. Дунаєвського, І. Векслера, що були відправлені з містечка у зв'язку з російсько-японською війною 1904–1905 рр. Співпрацював з такими лікарями, як Е. Лепехін, С. Рехес, О. Абрамичев у земській лікарні, з О. Абрамичевим,

Е. Пшидецьким, С. Мороховським у хірургічній лікарні. Практикував у приватній клініці, що діяла в його власному будинку по вул. Вокзальна. Входив до складу товариства «Просвещение», разом з І. Павловим та М. Роговським клопотав про створення Криворізького комерційного училища у 1908 р., а також перебудову споруди закладу у 1912 р. Працював у Криворізькому комерційному училищі лікарем, викладачем. Всі вищезазначені факти свідчать про великий рівень професійності та вагомий внесок С. Шанявського у розвиток медицини та освіти Кривого Рогу.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухтіяров В.П. Енциклопедія Криворіжжя: 230-річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується. У 2-х т. Кривий Ріг: ЯВВА, 2005. Т. 2. 2005. 816 с.
2. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. Т. 1. 604 с.
3. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: СТПРЕС, 2009. Т. 2. 704 с.
4. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: Оксан-принт, 2012. Т. 3. 456 с.
5. Мельник О.О., Стеблина І.О. Кривий Ріг. Погляд через століття. Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов, 2019. 467 с.
6. Мельник О.О., Стеблина І.О. Криворіжжя в газетах кінця ХІХ – початку ХХ століть. Кривий Ріг, 2017. 152 с.
7. Минухин Э.А., Стецовский Я.И. Деловой и коммерческий Кривой Рог и его рудничный район. Кременчуг, 1914. 162 с.
8. Рукавицын И. Кривой Рог в конце ХІХ – начале ХХ века. К.: Р. К. Мастер-принт. 2013. 128 с.

9. Сич Ю.П. Дитячий садок по вул. Першотравневій, графічний малюнок, 1988 р. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-32754/Х-1747.
10. Список абонентів ГТС Кривого Рога / [составитель Е. В. Бугаевская.]. Симферополь: Таврида. 1980. С. 56.
11. Спогади Кукли О.С., 1910 р.н., про будинок Мершавцева, складені у червні 1996 р. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-16997(2).
12. Спогади Філімонової А.О., 1912 р.н., про будинок Мершавцева, складені у липні 1996 р. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-16997.

З КРИВОРІЗЬКОЇ ЕЛІТИ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕОЛОГА М.М. АКИМЕНКА

У 50-70-ті роки минулого століття були відомими прізвища А.А. Пітаде, І.І. Савицького, А.П. Жмайла, О.П. Подлепи, Д.П. Товстановського і багато інших – всіх тих, чийми стараннями Криворіжжя перетворилося в один з могутніх промислових центрів нашої країни, що було відзначено на державному рівні почесним званням Героя Соціалістичної Праці. Одним із тієї плеяди криворізьких метрів геологічної та гірничої справи був Микола Матвійович Акименко. Він не одержав такого високого звання, але все своє життя присвятив розвідці та відкриттю родовищ корисних копалин на Криворіжжі та в інших регіонах СРСР, на базі яких були в різні роки збудовані гірничозбагачувальні комбінати та найбільші у світі шахти.

Джерельною базою даної розвідки стали фото, нагороди, характеристики, біографічні дані, наукові праці, привітальні адреси, особисті речі М.М. Акименка, що зберігаються у фондах міського історико-краєзнавчого музею.

Мета публікації – на основі опрацювання фондів матеріалів КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР окреслити основні віхи життя та професійної діяльності криворізького геолога Миколи Матвійовича Акименка (1908–1995).

У сьомій книзі антології «На землі, на рідній» (Легенди та перекази Криворіжжя), що опрацював і упорядкував наш земляк, письменник, журналіст, Лауреат Шевченківської премії Г.Д. Гусейнов надруковані спогади К. Фукс, онуки Е.К. Фукса, відомого на Криворіжжі інженера-геолога, що так багато зробив для розвитку промислового Кривбасу [2, с. 83-96].

В них – розповідь про складне життя родини на Криворіжжі після 1937 р., коли було репресовано її діда, що був їй за батька. «Тоді, – згадувала К. Фукс, – після арешту діда наше життя дуже змінилося, багато відвернулися від нас, ми вимушено усамітнилися, ледь-ледь виживали», але одним з тих, хто не відвернувся від родини після арешту дідуся, був «такий собі Акименко» [2, с. 83].

Вже по війні К. Фукс шукала роботу і, з останньою надією, прийшла у Криворізький геологічний трест, де колись працював її дідусь. Кірієна розповідає: «Якийсь «місцевий начальник» Григорій Устименко відмовив мені і я вирішила звернутися до начальника тресту, яким і був Акименко...». Зустрівшись з останнім, вона розповіла, що не може знайти роботу, а Устименко не приймає. Той зразу ж зателефонував: «Як це Кірі Фукс немає місця? Щоб завтра ж вона в тебе працювала» [2, с. 94].

Біографія М.М. Акименка типова для часу, коли він жив та працював. Народився на Черкащині у 1908 р., в бідній родині. Після закінчення школи навчався у Дніпропетровському гірничому інституті, який закінчив у 1933 р., а вже у 1939 р. стає головним геологом криворізького тресту «Ленінруда» [1]. Він безперечно був знайомий з Е. Фуксом, який на той час керував

Криворізькою філією Геологтресту як головний геолог Кривбасу. Звичайно, вони спілкувалися по роботі [2, с. 94].

В роки Другої світової війни М.М. Акименко працював очільником і головним інженером Алапаєвської комплексної геологічної партії на Уралі, а вже у 1944 р. повертається до Кривого Рогу. Зберігся наказ Народного Комісара чорної металургії СРСР І. Тевосяна про призначення Акименка М.М. управляючим Криворізьким геологорозвідувальним трестом Головгеології Наркомчормета [3]. На цій посаді він пропрацював до 1958 р. За вказаний період було виконано великий обсяг роботи з геологічного вивчення і розвідки покладів залізної руди не тільки у Кривому Розі, але і в Керчі і в Білозерському басейні, проведені дослідження марганцевих руд поблизу Нікополя, вугільних родовищ Західного Донбасу та інших покладів корисних копалин України, де в подальшому були побудовані потужні гірничовидобувні підприємства.

У службових справах М.М. Акименко неодноразово відвідував зарубіжні країни, зокрема: Албанію, Китай, Німецьку Демократичну Республіку, де виступав консультантом з технічної допомоги у галузі розвідки родовищ залізних копалин.

Свою практичну діяльність М.М. Акименко поєднував з теоретичними дослідженнями, результатом чого стали 15 наукових статей, присвячених геології та розвідці підземних багатств Криворіжжя. Праці Миколи Матвійовича друкувалися у «Геологічному журналі», періодичному виданні «Розвідка і охорона надр», що виходили у 1960-х рр. Одна з них присвячена діагональному тектонічному

зміщенню і його відношенню до рудних покладів в центральній частині Саксаганського району. Акименко був співавтором двох монографій зі структурного аналізу родовищ Кривбасу. Зокрема, монографія «Перспективы распространения богатых железных руд на глубину в Криворожском бассейне» була написана разом з академіком АН УРСР, доктором голого-мінералогічних наук, професором Я.М. Белевцевим, головним редактором «Геологічного журналу», що у 1939–1946 рр. працював на Криворіжжі головним геологом тресту «Кривбасгеологія». Крім того, М.М. Акименко підготував велику кількість рукописів у вигляді геологічних звітів та проектів.

У 1961 р. Микола Матвійович переходить на викладацьку роботу в Криворізький гірничорудний інститут, де працює

М.М. Акименко (1-й ряд, в центрі) серед викладачів КГРІ. 1971 рік.

доцентом кафедри геології і розвідки родовищ корисних копалин. Серед колег – талановиті криворізькі вчені, один з них С.І. Жилкінський, професор, що свій трудовий шлях також розпочинав на виробництві.

Викладач М.М. Акименко передає студентам багатий досвід геологорозвідника. Пізніше він стає деканом геолого-збагачувального факультету і виконуючим обов'язки завідувача кафедри геології і розвідки [6]. На цій посаді Микола Матвійович пропрацював 15 років, користуючись великою повагою серед студентів та педагогів. Коли у 1977 році він йшов на заслужений відпочинок, в одній з поздоровчих адрес вони написали: «Ваша самоотверженная работа служила примером сознательного исполнения своих гражданских обязанностей и правильного понимания задач. Мы признательны Вам за человечность и знания, которые вы передали многим геологам Кривбасса и страны...» [4].

Протягом всього періоду роботи на викладацьких та адміністративних посадах М.М. Акименко не поривав зв'язків з виробничими організаціями краю. На пенсії він продовжував займатися улюбленою справою. Як член науково-технічної ради тресту «Кривбасгеологія» приймав участь у 1983 р. у Всесоюзній нараді з питання буріння Криворізької надглибокої свердловини, що була частиною системи надглибоких свердловин СРСР [5].

Микола Матвійович пішов у вічність 30 травня 1995 року. Ця пересічна, чуйна, порядна людина, патріот, талановитий інженер і педагог був типовим представником криворізької еліти, що розбудовувала Кривбас, який перетворився у сталеве серце України.

М.М. Акименко (1-й ряд, 2-й зліва) серед учасників Всесоюзної наради геологів Кривбасу. 1983 рік.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА

1. Автобіографія Акименка Миколи Матвійовича. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-8955.
2. Гусейнов Г.Д. На землі, на рідні: легенди та перекази Криворіжжя у восьми книгах. Дніпропетровськ: АртПрес, 2012. Т. 7. 376 с.
3. Наказ Народного Комісара чорної металургії СРСР від 9 березня 1945 р. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-27211/Арх-10368.
4. Привітальна адреса М.М. Акименку. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-27222/Арх-10379.
5. Фото учасників Всесоюзної наради у Кривому Розі з питання надглибокої свердловини. 1983 р. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-27218/Арх-10375.
6. Характеристика ректорату гірничорудного інституту на Акименка М.М., 1968 р., КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-8954.

ГЕРОЇ СІЛЬСЬКОГО КРИВОРІЖЖЯ

Кривий Ріг традиційно сприймається як місто гірників і металургів, меншою мірою, будівельників (і то лише в контексті будівництва промислових підприємств) – саме представники цих професій, за невеликими винятками, отримували звання Героя Соціалістичної Праці, аналогом якого з 1998 року є звання Героя України, у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Малодослідженою є тема внеску сільського Криворіжжя у процес створення потужного промислового комплексу у регіоні та відзначення нагороджених на державному рівні.

Мета: в ході комплексного оглядового дослідження з'ясувати підстави та обставини отримання жителями сільського Криворіжжя звання Героя Соціалістичної Праці.

Серед завдань:

- охарактеризувати процес становлення радянської нагородної системи у контексті відзнак за працю;
- розглянути приклади конкретних трудових подвигів жителів сільського Криворіжжя, що привели до присвоєння ним звання Героя Соціалістичної Праці;
- проаналізувати роль та значення внеску працівників сільського господарства краю для розвитку регіону.

Джерельною базою дослідження стали документи та матеріали жителів сільського Криворіжжя, що зберігаються у фондах КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР і спеціалізовані та тематичні видання з даної тематики.

Перш ніж говорити про вихідців з сільського Криворіжжя, слід, на нашу думку, охарактеризувати нагородну систему СРСР у плані саме відзнак за працю. На 1949 рік законодавством були передбачені такі відзнаки (за градацією):

1. Звання Героя Соціалістичної Праці (запроваджене 27 грудня 1938 р.).

2. Орден Леніна (введений 6 квітня 1930 р.), вручався і військовим.

3. Орден Трудового Червоного Прапора (в РРФСР – з 24 березня 1921 р., з 7 вересня 1928 р. – всесоюзний, з 1933 р. – єдиний у СРСР; у період з 1922 по 1932 роки існували республіканські ордени) [10, с. 51-52].

4. Орден «Знак Пошани» (запроваджений 25 листопада 1935 р.).

5. Медалі «За трудову доблесть» та «За трудову відзнаку» (введені одночасно з званням Героя Соціалістичної Праці 27 грудня 1938 р.).

6. Медаль «За звитяжну працю в Великій Вітчизняній війні» (6 червня 1945 р.).

7. Медаль «За відновлення вугільних шахт Донбасу» (10 вересня 1947 р.).

8. Медаль «За відновлення чорної металургії Півдня» (18 травня 1948 р.) [8].

Окремо слід зауважити щодо існування звання «Герой Праці». Воно затверджене Президією ЦВК і РНК СРСР 27 липня 1927 р. як відзнака для передовиків виробництва, що пропрацювали на підприємстві не менш ніж 35 років. У випадку виняткових заслуг нагороджений міг бути представленим

до ордена Трудового Червоного Прапора. Нагородження проводилось до грудня 1938 року. Усього за 10 років Героями Праці визнано близько 1 тис. осіб [10, с. 62]. На Криворіжжі існувало аналогічне звання, до якого ще 5 листопада 1922 року, в числі перших, був представлений відомий геолог Е. Фукс (1872–1938) [4, с. 32]. Але ця відзнака мала лише місцевий статус і не вважалася значимою, оскільки не відслідковується у офіційних документах.

Четвертий п'ятирічний план (1946–1950 рр.) був, за офіційною статистикою, виконаний за 4 роки і 3 місяці, при цьому продукція промисловості в 1950 році перевищила довоєнний рівень на 73% замість 48% за планом. За 4 роки війни звання Героя Соціалістичної Праці отримала 201 особа, у 1945–1949 роках – 4800 [10, с. 151].

Дане звання вважалось найвищою відзнакою за працю і вручалось за реальні трудові подвиги. Динаміка його присудження свідчить про надання виняткового значення саме невійськовій продукції, насамперед – сільсько-господарській, адже відновлення мирного життя і статус народу-переможця потребували розширення асортименту продовольчих товарів. Крім того, сказався вплив пануючої ідеології – потрібно було довести всьому світу ефективність радянської системи економіки в цілому і колгоспної системи зокрема, наочним прикладом чого стала відміна у 1947 році карткової системи на продукти харчування.

Свідченням уваги, яка приділялася розвитку сільськогосподарській галузі, є порівняння нагороджених за роботу у гірничо-металургійному комплексі Криворіжжя та сільському господарстві. Відомі особистості, які були

флагманами не лише на місцевому, а й на всесоюзному рівні, за працю під час війни або по повоєнному відновленню промисловості звання Героя Соціалістичної Праці не отримали взагалі або ж були нагороджені пізніше. Так, його не мали І. Митрофанов – ініціатор багатоперфораторного буріння, кращий бурильник СРСР 1946 та 1948 років [2, с. 115]; О. Семиволос, який у 1941-1942 роках виконав 10 річних планів, до 50 норм за зміну [2, с. 446]; А. Зіньков – винахідник методу відбивки руди віялом, організатор Всесоюзної школи передового досвіду, відомий раціоналізатор [1, с. 468], а Ф. Рязанов – директор «Криворіжсталі» у 1947–1959 роках, при якому вже у 1949 році домна №1 дала перший метал – отримав це звання лише у 1958 році [2, с. 415-416], увійшовши до численної когорти нагороджених, адже саме у цьому році звання було вперше присуджене мешканцю Кривого Рога.

Перші Герої Соціалістичної Праці на Криворіжжі – ланкові колгоспу «Кривбуд» Н. Чирва (Андрющенко) та М. Шваб (Столярчук) (Указ від 6 червня 1949 р., на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1948 року), члени їх бригад Г. Балабас і Н. Миколаєнко стали кавалерами ордена Леніна [6, с. 179].

Колгосп «Кривбуд» організований у 1931 році в с. Шевченкове Широківської сільради Криворізького району шляхом об'єднання колгоспів ім. Сталіна та «Вільний степ». Спеціалізація – вирощування зернових та худоби. Колгосп створювався для постачання сільськогосподарською продукцією однойменного тресту – будівника «Криворіжсталі» та Соцміста. Ліквідований у 1953 році

шляхом приєднання до колгоспу ім. Мічуріна на правах бригади [9].

Ланкові Н. Чирва (1924–2018) та М. Шваб (1921–2009) виростили у 1948 році 30,1 центнерів з гектару з площі 24,4 гектара та 30 ц/га з площі 22,5 га зернових. Надія Іванівна родом з Шевченкового, Марія Андріївна – переселенка з с. Деркачі Овручського р-ну Житомирської області. Обидві пережили голодомор 1932-1933 років, окупацію, після визволення Криворіжжя, під час голоду 1946-1947 років, працювали у колгоспі [11, с. 285; 289]. Можливо, вирощений ними врожай став відповіддю на роки поневірянь, їх особистим внеском у побудову нового, більш щасливого, майбутнього.

В даному контексті потрібно згадати ще двох жінок-колгоспниць, чия доля була пов'язана з нашим містом. Це К. Брехун (Вівчаренко) (1929–2018), ланкова колгоспу ім. К. Маркса Долинського району, яка отримала звання Героя Соціалістичної Праці 21 вересня 1949 р. за вирощений урожай пшениці у 32,6 центнерів з гектару з площі у 20 га [3], та І. Рябуха (Хохлова) (1926 р. н.), ланкова радгоспу ім. Нансена (з 1953 р. – «Прогрес») Апостолівського р-ну, Героїня з 19 квітня 1949 р. за збір урожаю пшениці у 30,6 ц/га з площі у 20 га [11, с. 236]. Обидві – Клавдія Олександрівна у 1969 р., а Ірина Дмитрівна – у 1977 р. – переїхали до Кривого Рога. Перша – услід за чоловіком, працювала на РУ ім. Фрунзе (нині – «Суха Балка») [1, с. 188], друга – отримавши інвалідність II групи, переселилася до дочки, проживала у Тернівському районі. До речі, у тому ж 1949 році звання

Героя отримали колеги Ірини Дмитрівни – Є. Коврига та Є. Корчева, ланкові бригад по вирощуванню зернових [7, с. 2].

З усіх чотирьох мешканок Криворіжжя на Стелі Героїв, розміщеній у однойменному сквері, знаходимо лише ім'я К. Вівчаренко [5].

Найвищі звання за працю, отримані жінками у 1949 році – свідчення їх заслуг у справі відбудови зруйнованого війною Криворіжжя. Треба зазначити, що свої нагороди працівниці сільського господарства отримали, не проходячи шляху від медалі до ордену, і вже потім їх нагороджували нижчими за рангом відзнаками.

Через 17 років сільське Криворіжжя отримало нових Героїнь. Однією з них стала ланкова городньої бригади радгоспу ім. Шевченка, майстер високих врожаїв, наставниця, організатор трудових починів Г. Додукало (в деяких джерелах – Додукалова, 1914–1989), яка отримала це звання 30 червня 1966 р. Вона все життя працювала на землі, у 40-х роках ХХ століття була городницею підсобних господарств РУ ім. Леніна [11, с. 100].

У Криворізькому районі відомі також імена доярок, працівниць держплемрадгоспу «Червоний шахтар» М. Кисельової (1941 р. н.) та В. Радченко (1926–1985). Віра Андріївна все життя пропрацювала у радгоспі, за роки роботи надіоїла більше 2 млн. тонн молока, за що 22 березня 1966 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці із врученням ордену Леніна та медалі «Золота Зірка» [11, с. 228-229]. Першою високою нагородою Меланії Іллінічни став орден Трудового Червоного Прапора (1971 р.), потім – орден Леніна (1975 р.),

і 24 грудня 1976 р. їй присуджено звання Героїні та другий орден Леніна [12, с. 1].

Останнім серед працівників сільського Криворіжжя найвищу державну нагороду отримав В. Яновський (1939–1995) – бригадир комплексної бригади радгоспу «Степовий», учасник ВДНГ УРСР та СРСР, лауреат срібної та бронзової медалей виставок. Його першою високою державною нагородою став орден Трудового Червоного Прапора, звання Героя Соціалістичної Праці за вирощування високих врожаїв зернових отримав 24 березня 1981 р. [11, с. 305].

Також слід згадати ім'я повного кавалера ордена Трудової Слави (III ступінь – 1975, II – 1981, I – 1986 роки) А. Фітьо (1945 р. н.). Переїхала з сім'єю у 1963 році до с. Степове Центрально-Міського р-ну, 35 років пропрацювала на фермі – спочатку дояркою, потім очолила бригаду. Повний кавалер ордена Трудової Слави прирівнюється до Героя Соціалістичної Праці [11, с. 274].

Можливо, під час першого періоду нагороджень відбувалося певне ототожнення найвищого звання за працю та за конкретний подвиг. У 60-80-х роках ХХ століття Героями ставали не за відмінні показники у роботі за невеликий часовий період, а за підсумком багаторічної ударної праці, як правило за роботу в минулій п'ятирічці. За віковими показниками звання присуджені: К. Вівчаренко – у 20 років; І. Рябусі – у 23 роки; Н. Чирві – у 25 років; М. Шваб – у 28 років; М. Кисельовій – у 35 років; В. Радченко – у 40 років; В. Яновському – у 42 роки; Г. Додукало – у 52 роки. А. Фітьо отримала орден Трудової Слави I ступеня у 41 рік.

Отже, на Криворіжжі працювало (або проживало) 8 Героїв Соціалістичної Праці та повний кавалер ордена Трудової Слави, які отримали звання за роботу у сільському господарстві – 8 жінок та 1 чоловік. У Кривому Розі на Стелі Героїв окрім К. Вівчаренко закарбовані імена лише двох жінок (Г. Армашової та М. Пихай) та 61 чоловіка – 56 Героїв Соціалістичної Праці та 5 Героїв України [5]. Серед працівників села К. Вівчаренко та І. Рябуха стали Героями за межами Криворізького району, хоча і Апостолівщина, і Долинщина входили у 1923-1930 роках до складу Криворізького округу і історично тяжіють до Кривбасу, свідомством чого є будівництво Криворізького гірничозбагачувального комбінату окислених руд біля міста Долинська Кіровоградської області та входження Апостолівської сільської ради до Криворізького району.

Внесок Героїв – працівників сільського Криворіжжя – у розбудову Кривбасу є достатньо вагомим. Це і продукти харчування, які поставлялися до міста, і капіталовкладення у облаштування сіл та селищ району, доріг, і підняття іміджу міста як не лише промислового центру, а й як регіону зі збалансованою економікою, в якому приділяється належна увага розвитку всіх аспектів народного господарства. Високі нагороди криворіжців стимулювали інших до більш продуктивної праці, адже перед їх очима було зрине свідомство можливості отримання найвищого звання за селянську працю у промисловому регіоні. На думку автора, імена тих, хто своєю працею прославив наш край, повинні зайняти належне місце на стелі серед інших Героїв

Соціалістичної Праці Кривбасу, поряд з К. Вівчаренко та В. Яновським.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухтіяров В.П. Енциклопедія Криворіжжя: 230-річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується. У 2-х т. Кривий Ріг: ЯВВА, 2005. Т. 1. 704 с.
2. Бухтіяров В.П. Енциклопедія Криворіжжя: 230-річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується. У 2-х т. Кривий Ріг: ЯВВА, 2005. Т. 2. 816 с.
3. Гаєвська Т. Клавдія Вівчаренко – Герой Соціалістичної Праці. *Профспілковий погляд*. 2013. № 4. С. 3.
4. Есина Н.А. Фукс Едуард Карлович (1872-1938). Свитальский Николай Игнатьевич (1884-1937). Кривой Рог: Издательский центр Криворожского национального университета. 2014. 61 с.
5. Історична пам'ять Кривбасу. Буклет. Тексти за матеріалами КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. Кривий Ріг: Видавець ФО-П Чернявський Д.О., 2020. С. 20.
6. Криворіжжя: від села до села. Кривий Ріг: ПП Конон, 2011. 500 с.
7. Перехрест М. Ми пам'ятаємо ім'я Нансена. *Будівник комунізму*. 1988. № 16 (6 лютого). С. 2.
8. Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. М.: Известия, 1984. 304 с.
9. Сільське Криворіжжя: довідковий матеріал про Криворізький район Дніпропетровської області. Випуск 1-2 (додаток до газети «Сільське Криворіжжя»). Кривий Ріг: 1994. 121 с.
10. Смыслов О.С. Загадки советских наград. 1918-1991 годы. М.: Вече, 2005. 352 с.
11. Шевченко С.М., Кучеров Е.Д., Дорошев С.В. Трудовая слава Днепропетровщины. Днепропетровск: Лира, 2013. 326 с.
12. Шматенко В. Впевненою ходою. *Сільський трудівник*. 1978. № 58 (15 травня). С. 1.

Гринюк О. В.,
провідний бібліотекар,
організаційно - методичний відділ;
КЗК «Міська дитяча бібліотека» КМР

ШЛЯХ ДО ПАРНАСУ: ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ЖИВОПИСЦЯ Я.О. ШКАНДРІЯ

*Живопис народжується в повневір'яннях
душі, а створюється в радості серця.*

Я. Шкандрій

Багатьох талановитих людей подарувала криворізька земля людству, серед яких є відомі в усьому світі. Водночас, є і такі – розумні, талановиті, але невідомі в рідному Кривому Розі. Метою даної публікації є розповідь широкому загалу земляків про одного з них, а саме про Ярослава Онуфрійовича Шкандрія (1948-2013).

Про те, що не історія народжує особистостей, а вони – історію, а прекрасний світ образотворчого мистецтва може об'єднати все що є в людині мудре і добре можна в повній мірі віднести до Я. Шкандрія.

«Ярослав Шкандрій народився в Івано-Франківську 24.02.1948 р. Помер 30.10.2013 р. в Санкт-Петербурзі. Професор, кандидат мистецтвознавства, завідувач лабораторією

техніки живопису, викладач Санкт-Петербурзької академії мистецтв, мініатюрист, портретист, що досконало володів технікою пастелі, акварелі, темпері і олійного живопису.

Є автором статей і публікацій в спеціальній навчальній літературі та періодичних виданнях з питань техніки і технологій живопису. Його роботи знаходяться в приватних колекціях Швеції, Канади, США, Ізраїлю, Англії, Китаю, Японії. Реставрував центральну бібліотеку м. Нью-Йорка, храми Кореї, Японії, Китаю, Грузії». Такими є загальновідомі факти офіційної біографії митця, але вони не передають всієї палітри непересічної долі та таланту цієї людини. В процесі дослідження автором були опрацьовані опубліковані джерела, що розповідають про життєвий та професійний шлях Я.О. Шкандрій, а також відомості отримані при безпосередньому спілкування з людьми, які його знали.

Народився Я. О. Шкандрій в місті Станіславі (з 1962 р. – м. Івано-Франківськ). Його родина в 1950 році була репресована і відправлена у м. Томськ. У 1960 році сім'я переїжджає до Кривого Рогу. Батько – О.А. Шкандрій працював ковалем на Криворіжсталі, мати – А.К. Шкандрій працювала в газеті «Червоний Гірник» лінотипістом. Талант художника у Ярослава почав формуватися ще в ранньому дитинстві. Його сестра розповідала, що напередодні дня народження сина, батько намалював на стіні великого лелеку, з якого малий Ярослав і почав споглядати красу малюнка. Батько володів талантами кравця та дизайнера, читав дітям казки і потроху вчив їх малювати.

Траплялося, що діти приходили зустрічати маму до редакції «Червоного Гірника», де вона працювала до пізньої ночі. Звичайно таємно діти могли спостерігати за роботою матері і народженням номера газети та були його мало не першими читачами [3].

Я. Шкандрій був частим відвідувачем центральної дитячої бібліотеки на вулиці Карла Маркса (нині – проспект Поштовий). А вчився майбутній художник Шкандрій в 25-й школі міста Кривого Рогу. І, напевно, не випадково в п'ятому класі, взявши участь в шкільному конкурсі малюнків, отримав першу в житті нагороду – книгу О. Дюма «Граф Монте-Крісто». Саме ця подія надихнула його більш серйозно підійти до малювання. Весь вільний час займався

малюнком, робив ескізи у всіх місцях, де він перебував – парк, пляж, вулиця, а також начерки портретів рідних та однокласників. Багато цікавих природних куточків нашого міста також не оминули уваги Ярослава: скелі МОДРу, Артему тощо. Все що потрапляло у поле зору, фіксувалося на папері.

Любов до живопису супроводжувалася любов'ю до літератури. Завжди багато читав. Навчаючись в середніх класах, Слава в центральній бібліотеці брав для прочитання книги про козацтво, особливо любив повість Гоголя «Тарас Бульба», твори Лесі Українки, Старицького, і звичайно, ілюстрував їх для себе.

Старшокласник Я. Шкандрій починає пошуки в розширенні знань, умінь. Зачитується творами Шевченка, Єсеніна, Маяковського, Твардовського та ін.. За порадами Надії Попової, однокласниці старшої сестри, яка знала хлопця з дитинства і була свідком ще перших його малюнків, Ярослав робить спробу вступити на навчання в Народну Академію Мистецтв (м. Москва) на живописне відділення. Н. Попова, яка вже вчилася в цій академії заочно, пригадає про те, що всі хвилювались, щоб Славу прийняли в академію, бо на той момент йому було всього 14 років, а на навчання приймали з 17 років [2].

Та талант виявився вагомішим за вік, Я. Шкандрій вступає до Академії, де з'являються його перші професійні роботи. Юний мешканець Кривого Рогу Шкандрій пише роботи олівцем, пером, пензлем, тушшю, аквареллю. Навчання йде без вихідних, і отже, зрозуміло, що він виконує величезний обсяг робіт. Після закінчення школи Ярослав рік

працює помічником коваля на Криворіжсталі. Виконує для всіх дрібні подарунки, не втрачаючи при цьому своєї любові до роботи над малюнком, навпаки, ще з більшою енергією береться за олівець. Дружба з робітниками-ковачами закріплювалася співом. Слава любив співати народні, козацькі пісні та часто, малюючи, наспівував сам.

Потім – армія: Азербайджан, Баку. Там він теж продовжує займатися малюванням. Замальовки з солдатського життя публікувалися в газеті «Красная звезда». Відслуживши, Ярослав повертається до Кривого Рогу, робить першу спробу копії маслом роботи Сандро Боттічеллі «Народження Венери».

У 1970 році Я.О. Шкандрій їде до Ленінграду для вступу до художнього училище імені В. Серова (зараз імені М. Реріха). Під час вступних випробувань жив у скульптора Родіонова, який напророкував майбутньому художнику: «Будеш великою людиною».

Я.О. Шкандрій, роки навчання якого в училищі супроводжувались любов'ю до малювання, терпінням, жагою до знань дали йому можливість вийти на вищий рівень серед студентів. Він отримує замовлення з

Міністерства Культури, очолюване на той час К. Фурцевою щодо написання портретів відомих людей, таких як академік Д. Лихачов, Ю. Гагарін та інших. Написаний Я. Шкандрієм портрет Ю. Гагаріна не прийняли, тому що представив космонавта занадто реалістично: зі шрамами на обличчі. Перевагу віддали портрету художника Шилова, який підрихтував обличчя космонавта, і шраму у Ю. Гагаріна не було видно.

При цьому Ярослав блискуче вчився і практику реставратора проходив в Пскові. Перші роботи в храмі, перші враження від іконописців давнини і занурення душі у вічне, прекрасне мистецтво передачі ликів святих, божественне сприйняття світу отримав саме там. Він розуміє, що реставратор – це дуже серйозна робота, це глибоке проникнення в душу творів іконописців давнини. Реставраторові-початківцю слід багато читати і історичної, і мистецтвознавчої літератури, що і робив Я. Шкандрій. Невгамовна жага знань дала йому можливість закінчити училище з золотою медаллю та продовжити фахове навчання в Петербурзькій Академії Мистецтв, на реставраційному відділенні живописного факультету. Навчаючись, багато працював над канонами древніх майстрів. Багато часу присвятив вивченню їх робіт в читальному залі Академії, а також в залах Ермітажу, Російського музею. Писав картини, і знову виконував замовлення Міністерства культури. У вихідні дні із задоволенням займався з дітьми художника І. Глазунова – Вірочкою та Іванком, при цьому віддавав всю свою душу і любов цим дітям. Взагалі він робив це завжди, виконуючи будь-яку роботу.

За дипломну роботу «Леонардо да Вінчі «Мадонна Літа – Мадонна з немовлям Ісусом»» Я. Шкандрій отримав найвищу оцінку, втім, як і за навчання в Академії мистецтв, яке він закінчив в 1980 році з золотою медаллю. З огляду на це, зрозумілим стає його призначення на роботу в Ермітаж, де він працює в реставраційних майстернях. Коли Я. О. Шкандрію запропонували посаду директора Ермітажу – він від неї відмовився. Вибрав творчу роботу, без якої не мислив свого життя. Одночасно з навчанням в аспірантурі – на викладацькій роботі в Академії мистецтв, яку не полишає і по закінченню аспірантури. Навчаючи студентів писати копії, Ярослав Онуфрійович говорив: «У копіях важлива не тільки техніка, важливо перейнятися духом твору і писати так, як писав би сам художник, треба передати образне рішення, відтворити живий живопис оригіналу, творче копіювання в головному, подібно виконання музичного твору... » [5, с. 9].

Згодом Я. О. Шкандрія призначають завідувачем лабораторії кафедри живопису. Навчаючи студентів академії написанню портрета, він говорив: «Художник завжди знаходиться в пошуку, починаючи з того як красиво покласти матеріал. Можете працювати так, що захоплює дух від краси. Такий стан можна пережити навіть в процесі написання портрета. До людини, з якої ви пишете портрет, можна ставитися як до пейзажу. Можете уявити собі: все обличчя – це пейзаж, очі – сонце, ніс – гора, верхівка голови – скелі, волосся подібні до хмар, рот як джерело чистої води, губи людини можуть вмістити красу світу, губи як друк Соломона... » [7, с.195].

Викладач Шкандрій не полишає творчої роботи: пише пейзажі, мініатюри, натюрморти, бере активну участь у виставках. Одну з картин купує Третьяковська галерея, що говорить про визнання високого таланту художника. Коло його творчих інтересів, як теоретичних, так і художніх задумів, включало дослідження різних епох: ранньоіталійської, грецької, італійської, французької, голландської, англійської. Художник був добре знайомий з манерою й технікою Рубенса, та майстрів рубенсівської епохи. Отримані знання, а також робота в Ермітажі дали можливість зрозуміти, що «Мадонна Літа» повинна бути ще раз відтворена. До цього художника наштовхнув досвід, який він отримав з роками. Були такі моменти, коли митцю хотілося все полишити, виникали сумніви – чи своєю він

справою займається? Художника «переконала» сама картина «Мадонна Літта», вірніше, її очі, які начебто промовляли: «Не поспішай...» Ярослав Онуфрійович відкрив для себе: «Мадонна Літта» – не портрет. Це – ікона, ще не забруднена мирським пилом краса, що дає людині віру і спокій. Згадуючи моменти роботи реставратором у Псково-Печерському монастирі, де священник Зенон вчив тому, що писати образ треба з великою мірою: якось трохи розшир зіницю Богоматері – вийде погляд по-земному закоханої жінки, трохи звузь – витече, зітреться вічна доброта. У всьому має відбитися момент правди – в контурі століття, в ритмі складок одягу [6, с. 116].

В своїх копіях картин, реставраційних роботах він дотримувався цього принципу. Художник Шкандрій

повторив копію «Мадонни Літти», вклавши всі знання, набуті з роками, ну і звичайно душу, і любов, без якої він не міг би працювати. А. Шалигін так сказав про портрет «Мадонна Літта» Леонардо да Вінчі, копії, написаної Я. Шкандрієм: «Вдивляючись, розумієш, що художник зробив неможливе. Це істинно «Мадонна Літта» великого Леонардо, але ожила в наш час» [4, с. 201].

Я. О. Шкандрію пропонують роботу в Канаді по розпису церкву Іоанна Хрестителя, яка постраждала під час пожежі у Торонто. Храм належав грецькій єпархії – відповідно все повинно бути зроблено в Візантійському стилі, а тому природно було б запросити майстрів з Греції та й члени діаспори до приїжджих ставились з пересторогою. Та коли робота була закінчена, то вона була прийнята без жодного зауваження: на стінах і на куполах ожили і засяяли 300 світлих святих образів.

Перед від'їздом з Канади художник-реставратор Я. Шкандрій зайшов до церковної бібліотеки, до якої були передані отримані громадою церкви Іоанна Хрестителя від Японської православної громади в дарунок релігійні книги. Митця зацікавив в одній із них канон Іоанну Руському – святому, який народився в козацькій сім'ї близько 1690 року на землях Війська Запорозького у Російському царстві (Гетьманщина). Брав участь в Російсько-Турецькій війні 1710–1713 рр., де потрапив у полон та був проданий начальнику турецької кавалерії. Відмовившись прийняти іслам, залишився вірним християнству, за що зазнав приниження та жорстокого поводження. Згодом знуцання припинились через лагідність і вірність вірі бранця Іоанна,

молитва до якого – це допомога в нерозв'язних справах. Зацікавлення Я.О. Шкандрія було настільки сильним, що він пише невелику ікону святому дуже шанованому на Заході. Незабаром художнику надходить запрошення до Сеулу (Корея), розписувати храм Максима Грека Сповідника, парафіяни якого прагнули мати серед інших саме образ Іоанна Руського [1].

У новоствореній, відбудованій сеульській православній церкві Ярослав Онуфрійович робив серію образів: княгині Ольги, Святого князя Володимира, Архангелів Михаїла та Гавриїла, Іоанна Руського і інших святих. Після закінчення роботи, реставратор-художник Шкандрій підійшов під благословення до владики Сатіріуса, який сказав такі слова: «Бажаю тобі, сину мій, щоб твої ікони мироточили...».

Повернувшись до Петербургу, художник майже відразу отримав запрошення прийняти участь в розпису Храму Христа Спасителя. На одному з малих куполів ним написані чотири Серафими, на арках – ікони Божої Матері: Владимирської, Донської, Єрусалимської та Іверської. В роботі по розпису куполів реставратору Я. Шкандрію допомагали донька Надія та її чоловік.

Коли у Ярослава Онуфрійовича запитували: «Що є Бог?», то він не замислюючись відповідав: «Господь – суть абсолютна милість і краса. Горизонт, який не видно, як в океані» [6, с. 15].

Отже, розповідь про видатного митця Я.О. Шкандрія має спонукати до збереження пам'яті про нашого земляка, масштаб таланту якого окреслений словами А. Шалигіна: «Геній Ярослава Онуфрійовича в його негасимій працьовитості, терпінні та любові до життя. Виростаючи з

традицій епохи Відродження, творчість видатного художника Ярослава Шкандрія належить нашому часові, а можливо, і вічності» [5, с. 12].

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Белоусова С. Богомаз ХХІ века. Православное информационное агентство «Русская линия». URL: <https://rusk.ru/st.php?idar=401152>
2. Інтерв'ю з Н. Поповою. 24 лютого 2021 року.
3. Інтерв'ю Г.О. Задосю (Шкандрій). 18 лютого 2021 року.
4. Шалыгин А. Известные и выдающиеся художники Санкт-Петербурга в современном искусстве. Творчество в контексте времени. СПб –Петрополь, 2004. 207 с.
5. Шалыгин А. Стиль старых мастеров в творчестве Ярослава Шкандрия. Петербургские искусствоведческие тетради. Статьи по истории искусства. СПб, 2010. С.8–12.
6. Шкандрий Я. Из бесед в мастерской. Арт город, 2006. №15. С. 15.
7. Шкандрий Я. О. Основные сведения по технологии живописных материалов и технике живописи. Школа изобразительного искусства. Вып. 3: учеб.-метод. пособ. М.: Изобраз. искусство, 1989. 200 с.

Холодняк О.,
*студент 3-го курсу спеціальності «Історія»
факультету географії, туризму та історії;
Науковий керівник: Дробот А.О.,
асистент кафедри історії;
Криворізький державний педагогічний університет*

АНДРІЙ ЦВІТНЕНКО – ПАТРІОТ З КРИВОРІЖЖЯ (ЗА СПОГАДАМИ ІРИНИ ХАРЧУК)

З 2014 року у Кривому Розі, як і в багатьох інших населених пунктах України, проводиться комплекс заходів з увічнення пам'яті загиблих військовослужбовців та добровольців на Сході нашої держави. Після трагедії, яка відбулась в ніч з 13 на 14 червня 2014 року в небі над Луганським летовищем, що забрала життя шістьох криворізьких десантників з 25-ої окремої аеромобільної бригади, у сквері біля виконкому Металургійного району на території архітектурно-монументального комплексу «Пам'ять» було розміщено стелу з фотографіями загиблих, а на 95-ому кварталі – борд пам'яті. З того часу на стінах навчальних закладів, де здобували освіту майбутні герої, будників, де вони мешкали, встановлюються меморіальні дошки, в міській топоніміці закарбовуються їх імена, проведено конкурс на кращій ескізний проект пам'ятника воїнам АТО [1, с. 2; 2, с. 2], відкрито три монументи у Металургійному, Саксаганському та Тернівському районах [5, с. 22, 24, 26], створюються нові музеї, розділи постійнодіючих експозицій, окремі куточки пам'яті та тематичні аудиторії [6, с. 25].

В епоху інформаційних технологій, які відкривають широкі можливості для накопичення даних, одним з аспектів збереження пам'яті, окрім зазначених, виступає фіксація на будь-який цифровий носій спогадів бойових побратимів, рідних і близьких полеглих героїв. Такі свідчення можуть доповнювати, або уточнювати відомі факти, розкривати нові обставини, чи висвітлювати ті моменти, що не знайшли відображення в офіційних документах. Особливої актуальності збір спогадів набуває саме зараз, коли події не настільки віддалені у часі, а їх учасники готові до спілкування та діалогу. Ірина Харчук, мати загиблого криворіжця Андрія Цвітненка, бійця 39-го батальйону, виступила з ініціативою увічнення пам'яті сина й погодилась на інтерв'ю.

Сучасні дослідники все частіше починають розглядати події минувшини крізь призму досвіду звичайної людини, однієї з багатьох, з мільйонів. «Історія знизу» передбачає пізнання окремих подій та процесів не за біографіями військових генералів чи визначних політиків, а за життєписом рядових чи пересічних громадян.

Мета публікації – шляхом методу інтерв'ю зафіксувати спогади Ірини Харчук про загиблого бійця 39-го батальйону Андрія Цвітненка.

Головним методом збору даних нами обрано інтерв'ю, яке має надзвичайно сильну сторону у вигляді можливості інтерв'юера контролювати розмову і скеровувати її у потрібному напрямку. Підготовчий етап передбачав опрацювання опублікованих джерел: інтернет-ресурсів [7; 9], періодичних видань [3] та музейних фондів [8]. На цій основі

розроблено комплекс запитань, згрупованих в окремі розділи в хронологічному порядку. В кожному з них по 2 відкритих питання, які, в залежності від ситуації, могли розчленовуватись на більш дрібні, або об'єднуватись в одне велике. Інтерв'ю з Іриною Харчук було записано на диктофон, вбудований у смартфон, 14 грудня 2019 року у Криворізькому історико-красознавчому музеї. Загальна тривалість складає 56 хвилин 12 секунд, без перерв.

Андрій Цвітненко (20.03.1975 – 17.12.2014) – солдат, гранатометник 39-го окремого мотопіхотного батальйону 55-ої окремої артилерійської бригади (з травня по листопад 2014 року – 39-й батальйон територіальної оборони міста Дніпропетровськ «Дніпро-2» військової частини 1603).

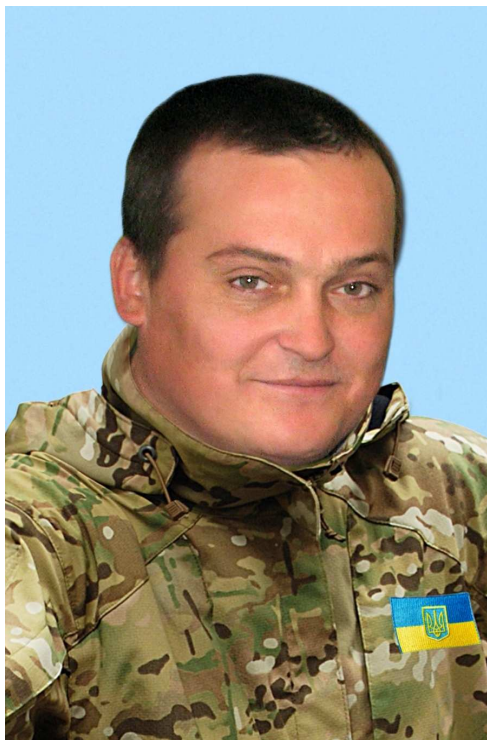
Народився 20 березня 1975 року в селищі Ранній Ранок Криворізького району Дніпропетровської області. З 1982 по 1993 рік навчався у Гейківській середній школі. З 1993 року розпочав трудову діяльність монтером Криворізької дистанції колії Придніпровської залізниці [9].

З 1993 по 1995 роки проходив строкову службу в прикордонних військах Збройних сил України на порубіжжі Одеської області та Придністров'я.

Складання А. Цвітненком військової присяги. м. Івано-Франківськ в/ч 9932. 16 січня 1994 р.

У 1996 році по завершенню служби в армії повернувся на попереднє місце роботи: працював монтером колії та мостовим обходчиком. У жовтні 1997 році був переведений товарним касиром на станцію Гейківка. З жовтня 2001 року – начальник згаданої станції. У 2002 році закінчив Дніпропетровський технікум залізничного транспорту за спеціальністю «Організація перевезень та управління на залізничному транспорті» і здобув кваліфікацію «технік-експлуатаційник». У 2007 році переведений черговим по станції Мудрьона [8]. У жовтні 2009 року звільнений за власним бажанням. Андрій Цвітненко був людиною з активною громадською позицією, членом ВО «Свобода». Мобілізований 23 серпня 2014 року Криворізьким районним військовим комісаріатом.

Отримав важке поранення виконуючи бойове завдання в зоні АТО на блокпосту поблизу залізничного моста через річку Сіверський Донець (район Лисичанська Донецької області). Помер 17 грудня 2014 року від травматичного крововиливу під кору головного мозку. Похований 20 грудня 2014 року на кладовищі села Ранній Ранок Криворізького району Дніпропетровської області.

У Андрія залишилися

мати Ірина Михайлівна та син Костянтин 2009 року народження.

30 січня 2015 року Андрію Цвітненку посмертно присвоєно звання «Почесний громадянин Криворізького району» [9].

У публікації подається частина інтерв'ю [4] зі збереженням особливостей мовлення опитуваного.

«Зі статті в газеті, я зрозумів, що в садочку Андрій був улюбленцем вихователів, і мене

дуже зацікавив момент, що він з дитинства на питання «Де ти живеш?» з гордістю відповідав «в Україні!»...¹

Ми жили при Радянському Союзі, але в нашій сім'ї слово «Україна» завжди згадувалось, навіть більше, ніж «Радянський союз», бо батьки так виховали мене з братами і Андрія я так виховувала, що ми живемо на цій землі, ми повинні її любити, бо це наша земля.

Андрій закінчив школу в 1993 році. Чи вплинув на вашу родину розпад Радянського Союзу?

Так, в селі була, можна сказати, ностальгія і недовіра до майбутнього. Всі розуміли, що це крах. Люди все життя в совхозах проробили і, звісно, багато хто був не досить освіченим. Але, я і чоловік завжди були за українське, а батько мого чоловіка взагалі служив в УПА і був ув'язнений за це на 25 років, і чоловік мій народився там в Іркутській області. У Андрія з вітчимом були завжди добрі стосунки, не без поганого звісно, і сварив його, але направляв його, розумів, а патріотичне виховання Андрій отримав стовідсотково. Мене і мого чоловіка так виховали, любити українське, любити землю, тому і Андрій унаслідував цю любов.

В дев'яностих роках в пострадянській Україні була поширена практика, коли людина після закінчення української школи не могла вступити у вищій навчальний заклад. Чи це вплинуло на те, що Андрій вступив у коледж?

¹ Тут і далі жирним шрифтом позначені питання інтерв'юера.

Ні. У сімейному колі ми порадилися і вирішили, звісно, з його згоди, щоб він вступив в коледж на спеціальність «механік літаків». За станом здоров'я він би не пройшов, але ремонтувати літаки було дозволено.

Він служив в українській армії в прикордонних військах в Одеській області, що межує з Придністров'ям. Чи брав він участь у Придністровському конфлікті?

Ні, участі не брав, але сам конфлікт він бачив.

Які в Андрія і Вас були спогади про його службу в армії?

Я пам'ятаю, коли ми перший раз до нього приїхали, я заплакала... Штани в колінах були голі, оце така форма тоді була, а він мені сказав, що вони тільки з полігону приїхали, а це була зима...

Українська армія йому подобалась, і він ніколи не жалівся на труднощі, а взагалі був гордий тим, що служить в українській армії. Вважав це своїм обов'язком.

Він повернувся з армії і продовжив працювати на залізниці?

Так, повернувся працювати на залізницю. Вступив в Дніпропетровський технікум залізничного транспорту на заочне відділення. Він пішов працювати на залізницю здебільшого через те, що я там працювала з самого початку. В мене 37 років залізничного стажу.

Тобто, Ви та його вітчим працювали на залізниці...

Так, Андрій цим захопився, йому було це цікаво, також наші домашні розмови про роботу дуже вплинули на нього, тому він себе більше в іншому місці не бачив, окрім залізниці.

Він за весь цей час освоїв багато залізничних спеціальностей. Прагнув бути залізничником, як знаєте «до мозоку костей» і, коли я була начальником станції, де він працював, він дуже часто звертався до мене, щоб його поставили навчатися.

А коли в 2001 році ми переїхали в Кривий Ріг, і я пішла з роботи, його поставили на моє місце, начальником станції Гейківка, бо на той час Андрій був молодим і подавав надію в цій справі, гідним цієї посади.

Він був членом ВО «Свобода», чому саме вибір пав саме на цю організацію?

Коли ми переїхали в місто, в нас тоді йшли всякі майдани, і ми їздили на майдани разом з чоловіком і ним. На одному з таких майданів були свободівці і він з ними переговорив, йому сподобались їхні ідеї, вони внесли його в список членів.

А ще хотів розпитати про Всеукраїнське об'єднання «Свобода». В чому саме виражалась громадянська позиція Андрія?

Він висловлював спільну позицію на мітингах, волонтером агітував, роздавав газети.

Де він працював і чим займався після звільнення з залізниці?

Він звільнився і працював вахтовим методом охоронцем по різних областях України до самої Революції Гідності.

На Майдані він не був?

Не був. Не можна було тоді розірвати контракт по тодішній роботі, але мій чоловік, вітчим Андрія, з перших

днів був на Майдані. Андрій дуже цікавився цими всіма подіями, постійно був на телефоні, ми спілкувалися і сам хотів там бути, але не вийшло.

Повістку з військкомату він отримав влітку 2014-го?

Так, Андрій отримав повістку 21 серпня 14-го. До весни він працював по контракту в Житомирській області, потім направлений від цієї фірми у Київ: охороняв якийсь магазин верхнього одягу. В липні місяці з Києва направляють в Донецьк. Охороняв великий магазин в самому центрі. Андрій нам казав, що там робиться, а по телевізору зовсім інше розповідали. Тоді по телевізору ще не казали, що вже стріляють в людей, переслідують. Він охороняв магазин і все це бачив, розповідав нам, а по телевізору показували більш м'яку ситуацію.

Перша повістка прийшла на початку серпня 14-го, але, так як він був ще тоді в Донецьку, він і ми не могли її отримати, бо він був прописаний в селі, а ми мешкали в місті. Але коли прийшла друга повістка, нам сусіди повідомили про неї. Ми з чоловіком дуже вагалися чи казати Андрію, чи ні, і все ж таки сказали. Дізнавшись це, він кидає роботу і з великим трудом виїжджає звідти, і їде додому.

Він, навіть, речі не розбирав. Приїхав, поклав речі і поїхав у військкомат. Вже через годину телефонує, каже: «Все, повістку отримав. Я їду вас захищати».

В нього була можна сказати радість і він був гордий, що їде на фронт...

Так, він вважав, що повинен захищати свою Батьківщину, він завжди казав: «А хто, як не я».

Андрій служив на блокпосту гранатометником, за спеціальністю, яку він здобув, коли проходив строкову службу. Він Вам часто телефонував, писав?. Яка там була обстановка?

Андрій казав, що на тому березі чути російську мову. Це була річка Сіверський Донець і там, кажуть, дуже багато мостів. Чоловік мій по комп'ютеру висвітлив і ми дивилися на цей міст. Я не пам'ятаю, що саме ми взяли за основу для пошуку, але його знайшли. Він охороняв міст на блокпосту.

А. Цвітненко (3-й праворуч) з бойовими побратимами та волонтерами поблизу блокпосту

Цей блокпост був біля залізничного мосту, а він, як залізничник, бачив, що залізну дорогу ніхто не перевіряє, і він ходив підкручував там гайки, аж до самого кінця мосту доходив, і його ніхто не підстрелив.

Потім, незадовго до смерті, може це було 6 грудня – День Збройних сил України, запросили в школу до дітей на концерт. Малеча там співала, танцювала, діти дарили малюнки солдатам. Андрій мені потім каже: «Мама, я чуть не плакав, наскільки діти старались, а дівчина подарила мені малюнок». Все це не зберіглося, бо нам не всі його речі передали потім. Була якась проблема, можливо, службове розслідування проводили, щось казали, що прокуратура займалася, хлопців перевіряли чи вчасно була надана допомога.

Хочу трошки назад повернутися. Як ставилася його дружина та син до того, що Андрій поїхав на війну?

Дружина також патріот. Вона була в 39-й жіночій сотні, готувала їм їжу в казанах, і тільки після смерті Андрія вона покинула цю справу. Онук мій також був великим патріотом для своїх років.

Обставини смерті...

Є такий документ, в мене всі документи в порядку, все правильно, але нема тільки одного документа – акту розслідування смерті. Мені сказали, що в 14-15 роках не вівся журнал бойових втрат. Так сталося, що його 39-й батальйон розформували, а військову частину передали до Запорозької якоїсь частини. Мені і там сказали, що ніяких даних їм не давали і виходить, що даних про обставини смерті немає, є тільки висновок севєродонецького воєнного шпиталю, що він там помер. Він був 9 діб у комі і 17-го числа помер. Його хотіли перевести в Харків вертольотом і давали транспорт два рази, але тоді були густі тумани і їм не давали дозволу на польоти.

Є тільки висновок шпиталю, що був крововилив головного мозку, а в інших документах не вказано від чого помер. Я вже написала в центральний архів Міністерства оборони, вони прислали мені розслідування, що від обстрілів смертельно поранених в той день не було, а Цвітненко Андрій Сергійович не значився загиблим.

За мою версією, були такі обставини. В той вечір він з нами розмовляв по телефону і не тільки з нами, із дружиною, і ще він комусь дзвонив, але я не знаю кому, мобілку його нам так і не віддали, розказували, що він десь забув її, але це неправда. Була б мобілка, ми б побачили скільком людям він дзвонив. Ми закінчили розмову десь так в 23:45, у його закінчувався час і ми з ним поклали слухавку. Ми тоді помітили, що щось не так з його річчю... Мені здається, що це снайпер працював.

Він носив каску?

Ні, йому її видали, але вона була мала на нього. Вона і зараз зберігається в онука як пам'ять.

Місцевість там горбиста і в нього лице було в ранках від скалини, лице так і залишилося в тих ранках. Він повз коли його знайшли. Його знайшли, віднесли в палатку, але належної допомоги вчасно не дали.

Ми його не могли знайти спочатку, він не дзвонив добу, але його дружина обдзвонила всіх, і таки знайшли» [4].

Таким чином, фіксація за допомогою інтерв'ювання спогадів рідних і близьких загиблих криворіжців у війні на Сході України стане ще одним кроком на шляху створення комплексної Книги Пам'яті наших земляків, без білих плям і прогалин. Зібрані матеріали можуть бути використаними у

роботі з підростаючим поколінням в контексті національно-патріотичного виховання молоді.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. В день чествовання воїнів АТО в Кривому Роге открит мемориальний крест погибшим бойцям-криворожанам. *Червоний гірник*. 2016. № 43 (від 16 червня). С. 2.
2. В Кривому Роге появится мемориальный крест воинам АТО. *Червоний гірник*. 2016. № 19 (від 17 березня). С. 2.
3. Єфименко О. Пам'ять про тебе, солдате, назавжди! КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. б/н.
4. Інтерв'ю Ірини Михайлівни Харчук записане 14 грудня 2019 року. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. б/н.
5. Історична пам'ять Кривбасу. Буклет. Тексти за матеріалами КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. Кривий Ріг: Видавець ФО-П Чернявський Д.О., 2020. 48 с.
6. Криворізький історико-краєзнавчий музей – скарбниця пам'яті минулого. Ювілейне видання з нагоди 60-річчя (путівник) / автори-упорядники: С. Агеєнко, А. Дробот, І. Зінов'єва, Л. Кравченко, Є. Левченко, О. Мельник, І. Стеблина, А. Чубенко, Л. Шаповалова, С. Шкуро, А. Ярошевич. Кривий Ріг: Видавець ФОП Чернявський Д.О., 2019. 68 с.
7. Крамаренко О. Навіки шана: на 95-му кварталі оновили борд пам'яті полеглих бійців АТО (ООС). URL: <http://krivbass.city/news/view/naviki-shana-na-95-mu-kvartali-onovili-bord-pamyati-poleglih-bijtsiv-ato-oos> (дата останнього звернення: 19.03.2021).
8. Характеристика на колишнього працівника структурного підрозділу «Криворізька дирекція залізничних перевезень» регіональної філії «Придніпровська залізниця» Цвітненка Андрій Сергійовича від 2 лютого 2016 року. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. б/н.
9. Цвітненко Андрій Сергійович. URL: <http://memorybook.org.ua/26/cvitnenko.htm> (дата останнього звернення: 29.03.2021).

Назаренко Д.,
студентка 2-го курсу спеціальності «Історія»
факультету географії, туризму та історії;
Науковий керівник: Дробот А.О.,
асистент кафедри історії;
Криворізький державний педагогічний університет

З ПОБРАТИМАМИ ДО КІНЦЯ
(СПОГАДИ Н. КАРАЧЕНЦЕВОЇ ПРО СВОГО СИНА –
ЗАГИБЛОГО БІЙЦЯ 93-ОЇ БРИГАДИ О. КАРАЧЕНЦЕВА
ПІД ЧАС ВІЙНИ НА СХОДІ УКРАЇНИ)

Російська збройна агресія на Сході України триває майже сім років і за цей час війна забрала чимало людських життів, в тому числі і криворіжців. Необхідним аспектом в контексті новітньої історії є збереження та вшанування пам'яті полеглих воїнів, одним з інструментів накопичення даних про них виступає інтерв'ю. Цей метод збору інформації характеризується рядом переваг, тому що безпосередня бесіда між інтерв'юером та респондентом надає величезний масив інформації у ході обговорення проблемної теми, не висвітлений в офіційних джерелах, адже під час інтерв'ю можна розширити дослідження, поставивши додаткові, уточнюючі питання, не передбачені раніше при підготовці. Недоліком інтерв'ювання залишається людський фактор, тому що зміна «підготовленого сценарію» може вплинути на характер подальшої розмови в негативний бік.

Метою статті є висвітлення життєпису бійця 93-ої бригади Олександра Караченцева на основі спогадів його матері, що обумовлює такі завдання, як проведення інтерв'ю та його аналіз для подальшої публікації.

Наводимо в повному обсязі текст інтерв'ю Наталі Караченцевої зі збереженням особливостей мовлення. Інтерв'ю проведено 14 березня 2020 року у Криворізькому історико-краєзнавчому музеї. Запис виконано за допомогою диктофона.

«Олександр Караченцев народився 27 серпня 1987 року в Кривому Розі. Зростав веселою, дружньою та доброю дитиною. Він завжди збирав біля себе багато дітлахів, тому ще в юному віці проявляв свої лідерські якості. Олександр щиро намагався допомагати слабким та беззахисним. Закінчив Криворізьку середню школу № 11 Саксаганського району.

Показовою є історія, яка своїм кореням сягає дитинства. Одного разу Саша приніс додому ледве живого кошеня. Не плекали надію, що вдасться допомогти. Проте, спільними зусиллями родина змогла зберегти тваринці життя. Тож, ще з малих літ він ладен був допомогти іншим – не тільки людям, а й братам нашим меншим.

Після школи вступив до Одеської юридичної академії, де провчився півроку. Але, зрозумівши, що це не його, вирішив не продовжувати навчання. Ще з дитинства хлопцю подобались машини, тому після академії він здав на права і відкрив з батьком підприємство. Довгий час вони працювали у сфері вантажних перевезень. Можливо, саме в ці роки у хлопця зародилося те саме лагідне почуття любові до країни, де мирно живе його родина. Подорожуючи Україною, він постійно говорив батькові: «Яка гарна в нас Батьківщина!».

З квітня 2006 року по квітень 2007 року проходив строкову військову службу в Збройних силах України.

Звичайно, як і в будь-якої людини, у нього були сумніви стосовно армії. У моєму розумінні справжній чоловік повинен відслужити в армії. Саша послухався й жодного разу про це не пошкодував: саме там він знайшов справжніх друзів і його світогляд значно змінився. Служив у Кіровограді, тому ми мали змогу часто приїжджати до сина.

З батьками хлопець підтримував дуже гарні відносини. В якийсь момент міг притулитися до рідної мами і наче всі проблеми сходять нанівець. З татом його зблизила робота та спільні подорожі Батьківщиною. Ми особливо не нав'язували сину патріотизм, хлопець пройнявся цим почуттям самостійно.

Події на Майдані 2013-2014, окупація Криму не залишили його байдужим, він поривався навіть поїхати на допомогу співвітчизникам, але ми відмовили його. А от коли прийшла повістка до АТО, то він поставив нас перед фактом свого від'їзду й ніхто не зміг його переконати. Ми перебували у стані повного шоку та страху.

Мобілізований 13 квітня 2014 року. Проходив службу у якості номера обслуги зенітно-артилерійського взводу 93-ої окремої

механізованої бригади військової частини А1302, за місцем дислокації – селище міського типу Черкаське Новомосковського району Дніпропетровської області. Його найкращим другом був Саша Григорович: їх разом призвали, тому вони познайомилися і стали дуже гарними приятелями. Саме тут він зрозумів цінність справжньої дружби.

О. Караченцев та О. Григорович (в центрі) з побратимами на залізничному вокзалі Київ-Пасажирський.

Згодом він приїхав додому всього на три дні, щоб відпочити. Саша не очікував на велику гуманітарну допомогу для нього та його військової частини, яку дбайливо зібрали знайомі. Своїй подрузі він настановив: «Скажи мамі і папі, що, якщо зі мною щось трапиться, я їх дуже сильно люблю». Ми розуміли, що він хоче залишитися вдома трішечки довше і навіть пропонували йому подовжити відпустку, але його голос одразу відрізав: «Якщо я лишусь,

інші в відпустку не підуть». Ніхто і подумати не міг, що ця зустріч буде останньою.

Юрій, батько Олександра, хотів піти разом із сином добровольцем до взводу 93-ої бригади, але йому відмовили у військкоматі у зв'язку з віком. Згодом вони змінили своє рішення і батько почав проходити медкомісію. Коли залишилось пройти зовсім трохи – лунає дзвінок, який змінив наше життя назавжди.

Це було 24 липня 2014 року. Саша і його друзі: Саша Григорович та Ігор Берестенко поїхали в село за водою. В них була спільна домовленість, що це умовна нейтральна територія, де хлопці можуть поповнити запаси води. Вони перебували там десь о 4-ій годині, як раз жінка Саши Григоровича розмовляла з ним по телефону. Доїхали до села Новолуганського і йшли до магазину, як з-за повороту виїхала «газель», різко відчинились двері й диверсійна група терористів відкрила кулеметний вогонь. Звичайно, хлопці не очікували подібного, але швидко отямившись і почали відстрілюватися. Під час бою, Ігор Берестенко був повністю в кулях. Вороги побачили дівчину в кафе та продавчиню: їх також застрелили. Прибравши свідків, терористи сіли в машину та зникли з місця перестрілки, наче нікого тут і не було. Це розповів таксист, якого в той час не помітили. Коли місцеві підійшли до хлопців, Ігор ще був живий: попросив, аби його перевернули на бік, і він помер на руках. Саша не отримав жодної подряпини, лежав і дивився в безкрає небо: пробита стегнова артерія. Він хотів кинути гранату (на його пальцях лишилось кільце від гранати), але від втрати крові ослабнув і граната впала поруч з ним. Побачивши це, Саша

Григорович накрив її собою – думав, що хлопців ще можна врятувати. Згодом, останнього упізнали лише за рукавицями. Ось так і загинули Герої 24 липня 2014 року у бою біля села Новолуганське Артемівського району Донецької області неподалік Дебальцевого. Тіла відправили в Артемівськ, протримали там дев'ять днів і на дев'ятий його похоронили на Центральному кладовищі міста Кривого Рогу.

Ми впали у розпач, важко переживали цю трагедію, але навіть у такій, здавалося, жахливій події через півроку вирішили взяти двох близнюків – Дениса та Данилка. Хлопці знають про свого старшого брата і вважають його справжнім

Героєм» [1].

Указом Президента України №473/2015 від 13 серпня 2015 року, «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі», Олександр Караченцев нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [3]. За особисту мужність і героїзм,

вірність військовій присязі й народу України, проявлені при

виконанні військового обов'язку, Олександр Караченцев нагороджений нагрудним знаком «За заслуги перед містом» III ступеня (посмертно) [2]. Також нагороджений медаллю «За жертвовність і любов до України» УПЦ КП (посмертно) [5]. На стіні будинку (мікрорайон 5-й Зарічний, буд. 93), в якому з 2003 по 2014 роки проживав Олександр Караченцев, встановлено меморіальну дошку на честь загиблого [4].

Отже, спогади рідних загиблих воїнів є важливим джерелом інформації, що може допомогти висвітлити загальну картину українсько-російського протистояння на Донбасі, а також є важливим етапом на шляху збереження та вшанування пам'яті загиблих військових на Сході України.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Інтерв'ю Наталі Олександрівни Караченцевої записане 14 березня 2020 року. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. б/н.
2. Караченцев Олександр Юрійович. *Червоний гірник*. 2014. № 58 (5 серпня). С. 7.
3. Караченцев Олександр Юрійович. URL: <http://memorybook.org.ua/14/karachencev.htm> (дата останнього звернення: 29.03.2021).
4. Меморіальна дошка на честь Караченцева Олександра Юрійовича... URL: <https://krmisto.gov.ua/ua/plaques/detail/id/181.html> (дата останнього звернення: 29.03.2021).
5. Ними пишається район. Караченцев Олександр Юрійович. URL: <http://www.pokrovkr.gov.ua/node/115> (дата останнього звернення: 29.03.2021).

ПРАВДА ЖИТТЯ

(за матеріалами сімейного архіву та спогадами Л.П. Переверзєвої)

Друга світова війна втягнула у вир подій різні вікові категорії й не оминула практично жодної української родини, залишивши глибокий слід у їхній долі та пам'яті. Війна потужно і тривалий час впливала на моральний стан та психічне і фізичне здоров'я людини.

Відомо, що не лише воїни на фронтах, а й цивільне населення роками перебувало у вкрай важких умовах. Жінки й діти, люди похилого віку залишались на окупованій території сам на сам із своїми проблемами: без їжі, без медичної допомоги, без одягу, без даху над головою, а у післявоєнний час – часто і без опіки держави, без сильних чоловічих рук. Багато фронтовиків не повернулись до рідних домівок, довгі роки доля багатьох з них була невідомою. Люди продовжують пошук своїх близьких, розкривають подробиці їх загибелі, знаходять захоронення.

Незважаючи на значний обсяг проведених наукових досліджень, всебічний аналіз цього періоду української історії неможливий без його суб'єктивної деталізації. Цю істину вже зрозуміли як закордонні, так і українські історики. Як зазначає О.А. Удод, «у Європі історія повсякденності займає стабільне місце в структурі історичного пізнання» [7]. Вивчення історичних подій у контексті повсякденності є не тільки запитом сучасної історичної науки, але й моральним обов'язком нащадків, що

мають глибоко усвідомити своє коріння і зберегти історію власної родини як найвищу цінність.

Дослідженням соціальних аспектів минулої війни та повоєнного періоду займаються і наукові співробітники Криворізького історико-краєзнавчого музею. На даному етапі йде збирання, накопичення та опрацювання різноманітних першоджерел і, в першу чергу, мемуарів, епістолярію (листів, щоденників, родинних споминів).

Мета даної публікації полягає в тому, щоб за допомогою документів та спогадів народної майстрині України, мешканки Кривого Рогу Лідії Пантеліївни Переверзевої (у дівочтві – Пащенко) поглибити історичні знання та відтворити більш повну картину трагічних сторінок української історії.

Завдання: крізь призму спогадів, попри їх суб'єктивність, неточності, більш повно охарактеризувати умови виживання родини в години лихоліття 1941–1945 рр. та післявоєнний час, показати гірку долю солдатських вдів, «дітей війни» та їх наполегливість у пошуку та встановленні долі чоловіків та батьків.

У 2009 році Л.П. Переверзева (1942–2012) передала до фондів нашого музею родинні матеріали та поділилася спогадами про своє напівсирітське повоєнне дитинство. Вона розповіла про маму Раїсу Матвіївну Пащенко (Панкратову) (1912–1943), батька Пантелія Савелійовича Пащенка (1913–1945), про себе та сестру Тамару. Батьки народились, зростали та побрались у селі Романово-Булгаково (нині Романово) Снігурівського району Миколаївської області. Пережили роки колективізації, голодомору 1932–1933 рр.,

тяжко трудились. Раїса Матвіївна працювала в МТС на тракторі, комбайні, бавовнозбиральній машині, потім – на залізниці стрілочницею. Про це свідчить і фото колективу тракторної бригади 1939 року, де серед чоловіків вона – єдина жінка-тракторист [10].

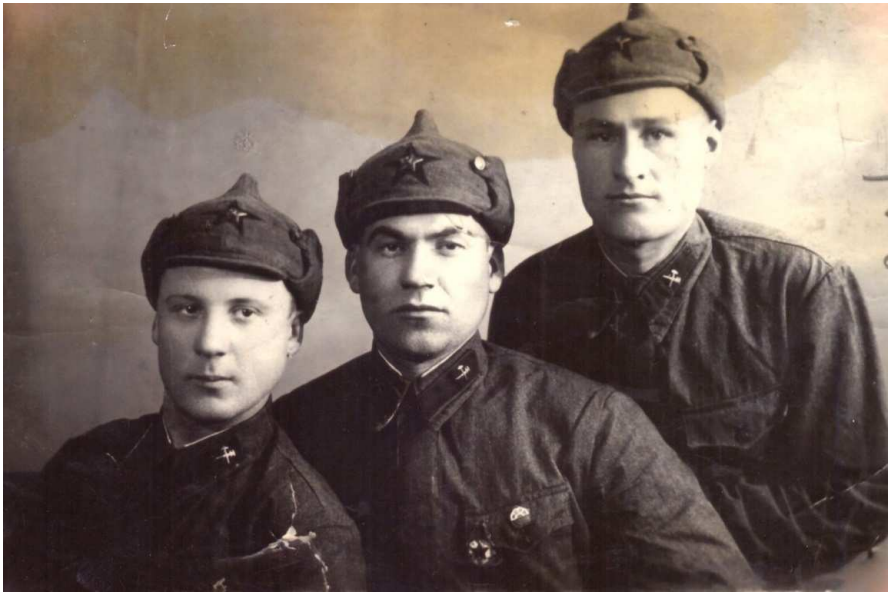

Колектив тракторної бригади. 1939 рік.

Фото 1936 року, де Р.М. Пашенко стоїть в полі на тлі бавовнозбиральної машини, було поміщено на Дошці пошани в районному центрі [8].

Відбувши строкову службу в армії П.С. Пащенко [9], повернувся до сім'ї на станцію Галаганівка, що на Херсонщині, і голова родини. Влаштувався залізничником. Саме тут сім'я Пащенко мешкала в довоєнні і перші повоєнні роки, пережила нацистську окупацію 1941-1944 рр.. Тут 22 червня 1942 року народилась і Лідія Пантеліївна. Мама говорила Лідії жартома: «Ти не народилася, тебе кинули з поїзда». Жили в постійній тривозі, невизначеності.

П.С. Пащенко (в центрі) з товаришами по службі. 1939 рік.

Страх бути знищеними чи насильно вивезеними до Німеччини повсякчас супроводжував їхнє буття. При відступі у березні 1944 р. гітлерівці підпалили станцію, все навкруги горіло: дах, стіни. Дорослі і діти кинулись гасити пожежі, а потім гуртом відбудовували, щоб було де жити.

Пантелія Савелійовича забрали до війська. Воював у складі 3-го Українського фронту. Прощаючись, сказав дружині і донькам: «Чекайте, я повернуся!». З фронту додому надходили листи, на жаль, вони не збереглись. Як пригадує Л.П. Переверзева, в одному з них батько написав текст пісні «Темная ночь». Розумів, що слова цієї пісні та їхні з дружиною настрої перегукуються. Як дорогу реліквію донька берегла поруділу від часу поштово листівку із зображенням квітучого весняного саду, надіслану

фронтвиком за чотири дні до загибелі. Там фіолетовим чорнилом виведено: «На пам'ять Доці Лідочці от папочкі родного з фронта. 12 апреля 45 г.» [4]. Також збереглося і фото, датоване 15 грудня 1944 р. з написом: «На пам'ять Ліді і Тамарі і тобі жена Рая от меня Пащенко Пантелея Савельевича» [11]. Весною 1945 року він попередив, щоб листів йому більше не надсилали. Вони йдуть на Берлін, пошта за військами не встигає.

Незабаром після Перемоги повз їхню станцію пішли ешелони з воїнами, що повертались додому. Раїса Матвіївна з доньками виходили до них, прискіпливо вдивлялись в обличчя. Минали дні, тижні, місяці, а її чоловіка не було.

Восени 1945 року Снігурівський райвіськкомат надіслав офіційне повідомлення про те, що П.С. Пащенко пропав безвісти 5 травня 1945 року. Лідія Пантеліївна, хоча їй тоді виповнилося лише три роки, а Тамарі – сім, запам'ятала цей день назавжди. Мама, тримаючи дочок на колінах, страшенно кричала. Це був крик туги, безвиході. Цей пережитий жах вдову супроводжував усе життя. Жінка голосно кричала і уві сні. Її прибігали будити навіть сусіди.

Лише з часом доньки зрозуміли, який важкий тягар ліг на плечі мами, скільки фізичних і душевних сил коштувало їй самотужки поставити їх на ноги, вивчити, одружити. Дуже скрутно було у повоєнні роки, особливо, в голодні 1946–1947 рр. Постійно не доїдали. «Для нас завжди був піст», – говорила Л.П. Переверзева. Не вистачало елементарних побутових речей. Наприклад, німецькі металеві каски використовували замість посуду для напування домашніх птахів. Цілими днями Раїса Матвіївна

тяжко працювала. Про свою роботу розповідала: «Бігаю за поїздами». Пенсія від держави на дітей за загиблого батька була мізерною. Жінка зверталась до різних державних установ за допомогою, але їй відповідали: «Не належить!», бо П.С. Пашенко пропав безвісти, похоронка не надходила. Робила запити до архівів, військкомату з метою встановлення долі чоловіка, але відповіді були невтішними.

Щоб вижити, вона перешивала одяг, а потім Тамара продавала його на базарі. Виручені гроші складала в кишеню одежини. Часто їх викрадали, або дівчинка губила. Бувало і так: веде повз мамин пост потяг знайомий машиніст, сипоне солдатці лопату вугілля. Мама це вугілля в сумочку і додому. Назбирає трохи. Відро вугілля – на Тамару, два відра – на себе, і несуть продавати на базар. Тамара згодом казала: «Я і не виростила, тому що носила важке вугілля». За в'язаночку дров, взяту на товарному дворі (доніс сусіда), Раїсу Матвіївну тяжко побили у залізничному відділі міліції. Про це вона розповіла тільки старшій доньці. А та – Ліді вже через багато літ.

Лідія Пантеліївна, пригадуючи своє напівсирітське дитинство, часто цитувала Т.Г. Шевченка. В поезіях згорьована родина шукала поради, втіхи. «Кобзар» був їхньою настільною книгою. Саме тому вишивальниця Л.П. Переверзева багато своїх художніх робіт присвятила Т.Г. Шевченку та його творчості. Частина свого доробку вона передала до Міського історико-краєзнавчого музею.

Свій вдовиний хрест Р.М. Пашенко несла до кінця, а життя присвятила дітям та онукам. На схилі літ говорила:

«Де ж тоді був фашизм? Ні копійки не дали допомоги. Той же голодомор!».

Доньки також постійно відчували відсутність батькової опіки. «Коли грали весілля, то не було кому і батькувати», – журилася Лідія Пантеліївна. Тому продовжували його пошук, звертаючись до різних інстанцій, відповідь була така сама, як і в 1945 році.

Допоміг випадок. Тамара Пантеліївна в газеті «Південна правда» від 9 травня 1991 року в матеріалі «Нагорода чекає героя», підготовленого республіканським фондом пошуку, серед прізвищ нагороджених орденом Червоного Прапора – уродженців Миколаївщини, побачила прізвище і свого батька Пантелія Савелійовича Пащенко [5]. Такий же матеріал було поміщено і в газеті «Ветеран» [6]. Жінка відразу ж направила лист-запит до управління кадрів Одеського військового округу. Вона писала: «Маме 78 лет. Две дочери, два внука, очень хотели бы знать все об отце, дедушке. Получить награду, ведь это все, что у нас будет от отца, кроме нашей памяти и боли. Мы очень просим сообщить, за что был награжден отец, где воевал, чтобы найти место его захоронения» [3].

Потім в 1993 році було повідомлення з Центрального архіву колишнього Міністерства оборони СРСР у Подольську. Скуті, лаконічні рядки відкрили подробиці останніх днів їх батька-героя. В архівній довідці зазначено, що «сержант 1042 стрелкового полка 295 стрелковой дивизии Пащенко Пантелей Савельевич... погиб 16.04.45 г. у р. Одер. Место захоронения – не указано...».

У наказі 32-го стрілецького корпусу № 047/н від 18 травня 1945 р. значиться: «От имени ПВС (Президиума Верховного Совета) СССР награждаю: орденом «Отечественная война» 2 степени сержанта Пащенко П.С. (посмертно) – наводчика ручного пулемета 3 стрелковой роты 1042 стрелкового полка 295 стрелковой дивизии».

В нагородному листі до зазначеного наказу записано: «Пащенко П.С. на фронтах Отечественной войны с 27.03.44 г. Ранен 02.02.45 г. Легко... Призван Снигиревским РВК...».

В тексті нагородного листа значиться: «16 апреля 1945 г. в боях при прорыве сильно укрепленной обороны противника с плацдарма у реки Одер Пащенко П.С. выдвинулся с пулеметом впереди боевых порядков и огнем из пулемета подавил огонь пулемета противника. В этом бою тов. Пащенко был убит» [1].

Дорога додому солдата Пантелія Пащенка виявилася довжиною в понад сорок років. Лідія Пантеліївна пригадувала: «Коли прочитала цей архівний документ, дуже плакала. Прожила життя і не знала, де загинув мій батько. Якби ж дізналася про це раніше, коли мама була ще жива! Матусині вдовині сльози печуть і понині». На могилі Раїси Матвіївни Пащенко доньки поставили пам'ятний знак із світлиною батьків та вказаною датою їх смерті.

Повертаючись до сказаного вище, наголосимо, що всі свідчення (усні історії) потребують детальної й копіткої перевірки. Не випадково, свого часу професор О.Є. Лисенко зазначав, що коли йдеться про усну традицію чи зафіксовані на папері особисті спогади, постає питання про вірогідність такої інформації. Подібне питання повинно виникати й тоді,

коли маєш справу з будь-якою документацією [2]. Але одне не можна піддати сумніву: лихоліття Другої світової війни та повоєнного часу стали великим випробуванням як для всього українського народу, так і для родини Лідії Пантеліївни Переверзєвої.

Звісна річ, що пошукова та науково-дослідницька робота наукових співробітників Криворізького історико-краєзнавчого музею триватиме і далі, бо збереження історичної пам'яті народу – то не тільки суспільний обов'язок, тест на його духовність і моральність, а і справа істориків.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Довідка ЦАМО. Ксерокопія. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-20633.
2. Лисенко О. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії. *То була неволя. Спогади та листи остарбайтерів* / упорядники: Т. Пастушенко, М. Шевченко. К., 2006. 544 с.
3. Лист Шевченко Т.П. Ксерокопія. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-20635.
4. Листівка поштова. 1945 р. Фотокопія. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-42805, Ф-8494.
5. Нагорода чекає героя. *Південна правда*. 1991. 9 травня.
6. Награда ждет героя. *Ветеран*. 1991. № 14.
7. Удод О. Методологія дослідження духовних цінностей українського народу: 1920-30 ті рр. *Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки*. Випуск. 2. Херсон, 1999. 126 с.

8. Фото. Пащенко Р.М. біля бавовнозбиральної машини. Селище Снігурівка Миколаївської області. 1936 р. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-42809, Ф-8498.
9. Фото групове. По центру Пащенко П.С. у військовій формі. 1939 р. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН- 42804, Ф-8493.
10. Фото групове. Колектив тракторної бригади. Село Романово-Булгаково Снігурівського району Миколаївської області. 1939 р. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН- 42808, Ф-8497.
11. Фото. Вітальна листівка Пащенко П.С. 1944 р. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН- 42803, Ф-8492.

Мельник О. О.,
*заступник директора з обліку
і збереження музейних цінностей;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР*

ПОЧАТОК РОЗРОБОК ЗАЛІЗНИХ РУД У КРИВБАСІ (1881-1885)

Актуальність теми статті визначається потребою реконструкції початкового етапу історії розробок залізних руд з урахуванням регіональної специфіки, зокрема залучення іноземного капіталу і формування робітництва.

Джерельну базу статті автор, виходячи з наявної літератури, розбив на дві групи. До першої, найбільш цінної, увійшли спеціалізовані дореволюційні видання: «Горный журнал», «Горнозаводской листок», «Экономический журнал». Важливі статистичні матеріали знайдені у «Материалы для оценки Херсонской губернии Т. 6. Херсонский уезд», «Сборник Херсонского земства», довіднику «По Екатерининской железной дороге».

До другої увійшли роботи створені за часів радянської доби та періоду незалежності. Найбільш цінними з них виявилися праці Г. М. Малахова, А. Г. Шостака, М.І. Старікова, Ю. Г. Вілкула (гол. редактор) та історика М. І. Альбрута.

До питання початку розробки залізних руд на Криворіжжі звертались ряд авторів. Зокрема, Д. Нікольський у своїй статті «Кривий Ріг і його мінеральні багатства» [13, с. 66-70]. Деякі моменти становлення залізорудної галузі висвітлили М.Ф. Шимановський у статті «Криворізькі поклади залізних руд і їх розробка» [18, с. 85-86]. З радянських авторів слід назвати монографію Г. Малахова, А. Шостака, М. Старікова «Історія гірничої справи в Криворізькому басейні» [10, с. 41].

З праць часів незалежності виділяється ґрунтовна монографія «Криворізький залізорудний басейн» [9, с. 23-24]. Вказані та інші роботи мають вузькофахову направленість, де питання перших років становлення галузі розглядаються побіжно, без відповідних узагальнень та висвітлення різних факторів, які вплинули на тогочасну ситуацію.

У травні 2021-го виповнюється 140 років з початку розробок залізних руд у Кривбасі. З часу повторного, у 1781 р., відкриття покладів академіком Василем Зуєвим пройшло століття до підписання Олександром II указу про допуск до діяльності в Росії «Акціонерного товариства Криворізьких залізних руд» [15, с. 80-81].

Велика заслуга у виникненні рудовидобувної галузі належить нашому земляку – Верхньодніпровському поміщику Олександрю Полю, який у 1866 р. відкрив родовище у Дубовій балці [2, с. 9]. Зацікавившись можливістю комерційного видобутку залізної руди, він у наступні роки на пошуково-розвідувальні роботи витратив близько 200 тис. рублів [18, с. 89].

Перший договір із селянською громадою містечка Кривий Ріг О. М. Поль уклав 29 червня 1873 року [11, дод. 14]. Угода була розрахована на 30 років. Згодом, 14 лютого 1875 року, цей контракт було подовжено ще на 55 – тобто до 1958 року. Згідно з умовами договору О. М. Поль отримав право розшукувати і розробляти залізні руди та інші корисні копалини на неудобних (тобто не оброблюваних) землях. Для спорудження необхідних для цього об'єктів Поль міг вибирати, а громада відводити, не зайняті під рільництво і сіножаті ділянки, чи земельні садиби по берегах Саксагані та

Інгульця по 5 десятин під кожне облаштування. За зайняту землю орендар зобов'язувався платити громаді щорічно по 7 рублів від десятини. Крім того, О. Поль повинен давати селянам містечка ще 200 рублів на рік. Цей договір Олександр Поль мав право повністю, або частково, передавати іншим особам на свій розсуд.

Через деякий час, 23 липня 1875 року, Поль спробував оформити ще одну угоду, згідно з якою сільська громада протягом 85 років повинна надати йому виключне право на пошук і видобуток копалин на неудобних землях, і позбавляла себе права дозволяти комусь іншому проводити розвідку і видобуток залізної руди [6, с. 29-30].

Іншими словами, Олександр Поль зробив спробу стати монополістом на розробку руди. Цей останній «пояснювальний договір» був згодом визнаний недійсним – він порушував тогочасне гірниче законодавство Російської імперії.

Згодом, у 1883-1884 роках, селяни зрозуміли, що Олександр Поль при складанні договору втаємничив факт наявності великих родовищ залізної руди і, таким чином, занижив реальну вартість орендної плати. Осіб, які підбурювали громаду до оскарження законності договору, розраховували з роботи на Саксаганському руднику [1, с. 300]. Суди, які відбувались в Одесі, визнали договори правомочними і такими, що не порушували тогочасного чинного законодавства.

Головною перепоною в освоєнні природних багатств краю стала відсутність залізничного сполучення з промисловими центрами Донбасу та Півдня Росії. Про

необхідність її спорудження мова велась ще з кінця 60-х років. 25 квітня 1878 року Олександр II затвердив проект залізниці від Катеринослава через Кривий Ріг до станції Казанка (Долинська). Проте російсько-турецька війна 1877–1878 років не дала можливості його реалізувати [14, с. 23].

Рішення про будівництво Криворізької залізниці було прийнято 20 лютого 1881 року. Це зробило реальною перспективу видобутку залізної руди. Царський указ Міністру шляхів сполучення було підписано 4 квітня 1881 року [15, с. 296].

Перший потяг у складі 45 вагонів з криворізькою рудою прибув до Катеринослава 27 лютого 1884 року [16]. Затримка відкриття залізниці до ст. Долинська трапилась через складнощі з будівництвом мосту через річку Інгулець. Пасажирські перевезення розпочалися 18 травня 1884 року з Катеринослава через Кривий Ріг до ст. Долинська [14, с. 25]. Проте виявилось, що при проектуванні лінії залізниці була допущена велика помилка. Більшість родовищ залягали на правому березі Саксагані і мали падіння на північний захід – тобто, від річки. Особи, які прокладали трасу, не були знайомі з результатами геологічних досліджень і провели її по лівому берегу, на відстані 15-18 км від майбутніх рудників. Це все стримувало розвиток видобутку і підвищило собівартість руди, яку кіньми і волами вивозили до станцій навантаження [4, с. 258].

Олександр Поль не знайшов у Росії бізнесменів, які побажали б вкласти капітал у рудовидобувну галузь. І коли у лютому 1881 року було прийнято рішення про будівництво залізниці, група французьких капіталістів одразу ж прийняла пропозицію О. М. Поля, і наприкінці лютого того ж року

було засновано Анонімне акціонерне товариство Криворізьких залізних руд (далі АТ КЗР) зі штаб-квартирою в Парижі. Початковий капітал компанії склав 5 мільйонів франків і був поділений на 10000 акцій по 500 франків кожна. Росію представляв Олександр Поль, який за передачу своїх прав на орендовані раніше рудоносні землі отримав акцій на 500 тисяч франків (250 тис. руб.). Головою правління став Альфонс Парран [12, с. 86].

Підготовчі роботи АТ КЗР розпочало зразу ж після отримання дозволу на діяльність. Одночасно розроблялись два поклади (№1 і №2) на лівому березі Саксагані, де вона робила крутий подвійний вигин. Родовище №2 було більш потужним, ніж перше, воно на південь розширювалось до 80 м, а довжина по вісі північ-південь досягала 250 метрів. Ширина покладу №1 складала 30 м, а простирався він на 400 метрів. У першому покладі переважав червоний залізняк (гематит), а в другому руда мала чорний колір [18, с. 85-86].

Перші споруди обійшлися товариству в 50 тис. рублів, адміністрація місцевого управління в рік – 12 тис., а центральне, в Парижі – 20 тис. рублів. Видобуток проводився кар'єрним способом, для чого спочатку знімалися наноси з глини, кварциту, сланцю і вивозились за межі відводу кар'єрної ділянки. Оголене рудне тіло підривали порохом і виносили руду ношами, транспортували ручними тачками на поверхню, де все це складалось у штабелі в одну кубічну сажень (1 саж. = 2,13 м). Перший паровий підйомник на руднику і у Кривбасі пущено на початку 1887 року [11, с. 366]. Глибина розробок у перші п'ять років не перевищувала три сажні. Виходи руди були на

8 сажнів вище рівня Саксагані, і це не потребувало відкачки води. Сухість руди дозволяла застосовувати порох (замість динаміту), який давав більші шматки. Видобуток вівся горизонтальними ярусами з уступами висотою 6 м [17, с. 74].

Цікаві дані про початковий етап розробок криворізьких руд надав у своїй статті «Кривий Ріг і його мінеральні багатства» Дмитро Нікольський. Він писав, що праця на розробках важка і негативно впливала на здоров'я гірників. Всі робітники були вкрай виснажені, більшість з «надірваними» спинами, хворими ногами, обличчя мали стомлений вираз. Особливо це було характерним на рудниках французького товариства, де нараховувалось багато хворих. Найбільш поширеним було розтягнення сухожилів на ногах. Також страждали на грижу і туберкульоз. Інженер Нікольський причину хвороб бачив у важкій «нелюдській» праці. З раннього ранку і до пізнього вечора гірники ламали руду ломами і мотиками, виносили її на ношах і по одному вивозили тачками з глибини по крутому і незручному спуску, дихаючи повітрям, просякнутим залізним пилом. АТ КЗР мало в Кривому Розі аптеку і штатного лікаря, за рецептом якого ліки відпускались безкоштовно. Проте, такі заходи приносили небагато користі, необхідно було усунути причини, які викликали захворюваність. Важка робота призводила до підвищення коефіцієнту смертності серед гірників.

Місцеве населення, з огляду на важкі умови праці, йшло на рудники тільки в крайньому випадку, коли не було можливості заробити іншим способом. На розробки наймалися тимчасово, тому кадрів постійних робітників

серед місцевих не було. В літню пору селяни повертались до свого господарства. Робітники часто змінювались, і через це більшість з них були малокваліфікованими.

На рудниках АТ КЗР гірників збивали в бригади по 6-8 осіб. Вони повинні були наламати, розібрати, вивезти і скласти руду у штабелі в одну кубічну сажень. Плата була від сажени. Кожна бригада виділяла виборного, через якого підтримували стосунки з конторою і одержували плату. Влітку виробіток був більшим і вищою оплата. За кубічну сажень платили від 3,5 до 7,5 рублів, в залежності від погоди, глибини рудника, відстані до місця складування. Зазвичай за день бригада з 8 гірників могла поставити одну кубічну сажень, вага якої складала 1500 пудів. Так як половина робітників займалась ломкою, а друга – складуванням, то виходило, що за день кожен з чотирьох робітників повинен був наколотити 375 пудів (1 пуд = 16,38 кг), і стільки ж виносили інші. За таку важку працю платилось від 44 до 94 копійок у день.

На Новоросійському руднику Джона Х'юза половина робітників були прийшлими, у більшості – з Орловської губернії. Гірники отримували плату не відрядно, а поденно – влітку не менше 80 копійок, взимку 50 коп. Такий спосіб оплати не примушував гірників працювати до виснаження. На цій копальні також вперше у Кривбасі почали будувати кам'яні казарми (гуртожитки), поблизу яких розташовувались продуктові лавки [13, с. 66-69].

Від Саксаганського рудника до полустанку Саксагань (згодом станція Карнаватка) було прокладено під'їзні колії. Новоросійський рудник знаходився від залізниці в 10 км, і

рудю доставляли на конях, а в зворотному напрямку транспортували вугілля. Місцеві селяни охоче брались за цю роботу, отримуючи по дві копійки з пуда вантажу [4, с. 44].

У травні 1881 р. розпочались роботи на руднику Саксаганський. На особисте прохання Олександра Поля начальником експлуатації АТ КЗР став відомий геолог Станіслав Конткевич. Як науковець він бажав продовжувати пошуки нових покладів залізної руди у Кривбасі. Проте керівництво АТ КЗР не було зацікавлене у відкритті нових родовищ, що могло підірвати їх монополію на видобуток. Під різними приводами С. Конткевичу «рекомендували» утримуватись від розвідок до вирішення питання в Парижі [1, с. 290-291].

Слід також відмітити, що у 1882 році Станіслав Конткевич розробив диференційовану оплату за видобуток руд в залежності від умов залягання, твердості та глибини. Це дозволило більш справедливо оцінювати роботу і оплату за неї [1, с. 289].

Першу спробу переконати керівництво АТ КЗР у необхідності переробки руди на чавун у Кривому Розі, а також розвивати металооброблювальне виробництво здійснив управляючий АТ Ахіллес Яницький у 1883 році. Паризьке правління погодились з його проектом, але вирішило чекати з боку уряду підвищення мита на чавун, що ввозився з Європи [1, с. 299]. В результаті Гданцівський чавуноливарний завод почав діяти тільки з вересня 1892 року.

Першим споживачем криворізької руди став Джон Х'юз. У листопаді 1883 р. на Новоросійський завод у

Донбасі було доставлено 86364 пудів руди [11, с. 367]. Пробна плавка дала прекрасні результати. З відкриттям регулярних рейсів по Катерининській залізниці (18 травня 1884 року) вказаному товариству щомісячно доставляли по 200 тисяч пудів руди за ціною 3 копійки за пуд.

У 1884 році Х'юз придбав поблизу Кривого Рогу рудоносну ділянку, але вона виявилась малопотужною і швидко виклинилась. Для забезпечення своїх заводів сировиною підприємець у 1885 р. в 12 верстах від містечка взяв в оренду у поміщика А. В. Білокрисенка на 4 роки 1380 десятин (1 дес. – 1,1 га) землі, а потім викупив її у власність по 200 рублів за десятину [7, с. 163]. Руда тут залягала у вигляді трьох гнізд, паралельних між собою. Розробки почалися з покладу №1, який знаходився на глибині 4-6 сажнів, руда вміщувала 62-66 відсотків металевого заліза [6, с. 379].

Розвідувальними роботами керував гірничий інженер П. А. Ренгартен – управляючий розробками Новоросійського товариства. Вхрест простирання пластів було прокладено ряд шурфів. Коли натрапляли на поклад, то траншеї згущались, і робилось буріння в шаховому порядку, потім поклад розкривали. Середня потужність шару наносів складала 10 м [9, с. 89].

Руда видобувалась розносом (кар'єрним способом) за допомогою кінних воротів по похилих площинах, змонтованих під кутом 30-45 градусів. Згодом, у 1887 році, встановлено паровий підйомник потужністю 12 кінських сил. Закладений кар'єр № 1 на початку ХХ століття став найбільшим у Кривбасі – його довжина складала 1278 м,

ширина 128-170 м, глибина 85 метрів. Пласт мав потужність від 3,2 до 43 м [11, с. 93].

В червні 1885 року Новоросійське товариство заорендувало на 20 років 980 десятин землі у селянина Василя Лихмана біля села Гданцівка Мусіївської волості Олександрійського повіту. Власнику платилось по 0,25 копійок з пуда видобутої руди. Рудник був зупинений у 1889 р. через велику вартість доставки сировини до залізниці [11, с. 367-368].

У 1885 р. на Криворіжжі розпочала активні дії третя компанія – Південноросійське Дніпровське металургійне товариство. У місцевої поміщиці Юлії Галковської взято в оренду на 12 років рудоносну землю площею в 600 дес., з яких родовищем було зайнято 36 десятин. Копальню відкрито у травні 1886 року [8, с. 124].

Підведемо короткі підсумки освоєння мінеральних багатств Кривбасу протягом 1881-1885 років. Промисловий видобуток залізних руд у травні 1881 р. розпочало «Акціонерне товариство криворізькі залізних руд», засноване за ініціативою Олександра Поля. Безпосереднім поштовхом до початку діяльності вказаного товариства стало прийняття урядового рішення про спорудження Криворізької (згодом Катерининської) залізниці. Велись розкривні і підготовчі роботи із супутнім видобутком руди – остання складалась на борту кар'єру. Потенційні споживачі спочатку з великою недовірою ставилися до криворізької сировини. У травні 1883 р. була проведена пробна плавка на заводі Джона Х'юза (Юзівка, нині – м. Донецьк), яка дала гарні результати. Це зацікавило останнього, і засноване ним Новоросійське товариство стало другою компанією, яка у

1884-1885 роках почала діяти у Кривбасі. Наступним розробником стало Південноросійське Дніпровське металургійне товариство, яке у 1885 р. взяло в оренду у Юлії Галковської рудну ділянку, а в 1886 р. розпочало видобуток. Згодом, у 1886 році, земля також була заоренована у поміщиків Льва Шмакова та Марії Ростковської.

Перші 5 років АТ Криворізьких залізних руд було фактичним монополістом. Джон Х'юз тільки починав розробки – у 1885 р. на Лихманівському руднику видобуток склав 4173 тис. пудів.

Видобуток на Саксаганському руднику АТ КЗР у 1881-1885 роках мав наступний вигляд:

Рік	Видобуток (в тис. пудів)	Відсоток від видобутку на Півдні	Відсоток від видобутку в Росії
1881	–	–	–
1882	1100	13,9	1,8
1883	1500	27,6	2,5
1884	1100	20,9	1,9
1885	2995	43,9	4,6

*Таблиця складена за даними справи №1308 архіву
тресту «Кривбасгеологія», арк. 4.*

У 1885 році АТ КЗР мало 200 робітників, продуктивність одного гірника протягом року складала 211,27 тонн, витрати порошу на одну тонну склали 0,01 кг [10, с. 41].

Вже у 1886 році вказане товариство мало постійних споживачів: а) Юзівський завод Новоросійського товариства – 3355984 пудів; б) завод Гута Банкова біля

станції Домброва (Польща) – 350750 пудів; в) Товариство Брянського рейкового заводу біля станції Бежецька (Орловська губернія); г) Олександрівський завод в Катеринославі [6, с. 208].

Спираючись на наявні на сьогодні джерела, можемо сказати, що до промислового життя Криворіжжя розбудив наш земляк Олександр Поль, який вперше сюди прибув у 1866 році. Майже десять років О. Поль потратив на геологічні дослідження та пошук компаньйонів. Лише у лютому 1881 р., після прийняття урядового рішення про будівництво залізниці, в Парижі було засновано «Акціонерне товариство Криворізьких залізних руд», до складу правління якого увійшов О. М. Поль.

До відкриття Катерининської залізниці більша частина видобутої руди складувалась.

Протягом майже чотирьох років АТ КЗР було монополістом по видобутку. У 1885 р. власні розробки на руднику «Лихманівський» розпочало Нововросійське товариство, Південноруське Дніпровське металургійне товариство та товариство Брянських металургійних заводів.

Як видно з наведених даних, вже у перші роки розробок Кривбас швидко виходив на лідируюче положення серед гірничих підприємств півдня Росії і швидко нарощував свою частку у всеросійському видобутку.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Альбрут М.И. Развитие Криворожского железорудного бассейна. Машинопис диссертации кандидата історичних наук. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-28391. К-1036. Арк. 300.

2. Вертоградов И.Ф. Памяти А.Н. Поля. Екатеринослав, 1910. С. 9.
3. Глушков Е. Криворожские рудники и Екатеринославские заводы. *Горнозаводской листок*. 1888. № 22 (15 ноября). С. 256.
4. Добывание железной руды в Херсонской губернии. *Сборник Херсонского земства*. 1898. № 5. С. 44.
5. Добыча железных руд в окрестностях Кривого Рога. *Горнозаводской листок*. 1888. № 18. С. 208.
6. Долинский Л. Статистические сведения за 1886 и 1887 года по Юго-Западному горному округу. *Горный журнал*. 1888. Т. 3. № 12. С. 384.
7. Исторична Енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. Т. 1. С. 163.
8. Исторична Енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: ФОП Чернявский, 2012. Т. 3. С. 124.
9. Криворізький залізорудний басейн (гол. ред. Ю.Г. Вілкул). Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2006. С. 89-99.
10. Малахов Г.М., Шостак А.Г., Стариков Н.И. История горного дела в Криворожском бассейне. К.: Гос. изд-во техн. лит. УССР, 1956. С. 41.
11. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 6. Херсонский уезд. Херсон, 1890. Приложение 14.
12. Мельник О.О. Рудник Саксаганський. *Олександр Польш і розвиток гірничої промисловості в Криворізькому басейні*. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2002. С. 86.
13. Никольский Д. Кривой Рог и его минеральные богатства. *Экономический журнал*. 1887. № 7. С. 66-69.
14. По Екатерининской железной дороге. Справочник. Екатеринослав, 1903. С. 23.
15. ПСЗ. Том 1. СПб, 1885. С. 80-81.
16. Херсонские губернские ведомости. 1884. 14 марта.
17. Шимановский М. Ф. Железные руды и рудники Кривого Рога. *Горнозаводской листок*. 1888. № 6. С. 74.
18. Шимановский М.Ф. Криворожские залежи железных руд и их разработка. *Горный журнал*. Т. 6. № 10. 1892. С. 74.

Дробот А. О.,
*заступник директора з наукової роботи;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР,
асистент кафедри історії;
Криворізький державний педагогічний університет*

ЗАЛІЗНИЧНА СТАНЦІЯ КАРНАВАТКА: З ІСТОРІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ (1884 – кінець 1950-х років)

В контексті розвитку промислового туризму на Криворіжжі дедалі частіше дослідники звертають увагу на вивчення індустріальної спадщини краю, зокрема, й на виведену з експлуатації залізничну інфраструктуру: транспортні тунелі (на одному з таких, що проходить під насипом Саксаганської гілки, у 2018 році було встановлено інформаційну дошку), колії та опори мостів. Наприклад, останні активно використовуються як перспективні локації для розвитку скелелазіння. Включення таких об'єктів до туристичної мережі міста передбачає ретельне вивчення їх історії. В той же час, більші за площею комплекси – залізничні станції, що зникли з сучасної мапи Кривбасу, – залишаються без належного опрацювання. Однією з таких є станція Карнаватка.

До вивчення історії залізничної станції крізь призму дослідження населеного пункту Карнаватка звертались криворізькі краєзнавці: Г. Лазаров [12], Є. Левченко [14], О. Мельник [18, 19, 20, 21]. Окремі аспекти її роботи відображені на сторінках місцевої періодики – газет «Червоний гірник» та «Комсомольська правда на Криворіжжі», а також у профільному виданні «Вісник Катерининської залізниці».

Мета – на основі опрацювання широкого масиву літератури й опублікованих джерел дослідити історію

розвитку й функціонування станції Карнаватка Катерининської залізниці (з 1936 року – Сталінської), демонтованої наприкінці 50-х років ХХ ст.

Станція збудована у 1884 році на Саксаганській гілці протяжністю 7,41 версти, яка поєднувала головну лінію Катерининської залізниці з рудником акціонерного товариства Криворізьких залізних руд. До 1890 року мала назву «полустанок Саксагань» за однойменним гідронімом [9, с. 8]. Під полустанком слід розуміти невелику залізничну станцію, роз'їзд чи, навіть, окрему платформу. Розміщувалась на висоті 28,63 сажнів над рівнем Азовського моря. Як правило, залізничні об'єкти в досліджуваній період споруджувались на прямих у плані та горизонтальних в профілі ділянках поблизу річок, що створювало необхідні умови для безпеки руху й організації водопостачання паровозів [6, с. 114]. Серед краєзнавців не має єдиної точки зору щодо походження назви «Карнаватка»: її пов'язують з іменем селянина Карнавка, з кухлем для збору пожертвувань – «карнавкою», з глухим кутом або тупиком.

З південного боку до станції на відстані трьох верст примикало містечко Кривий Ріг [22, с. 119], в трьох верстах з правого боку від колії знаходилось селище Покровське (Шмаково). Відстань до станції Долгінцево дорівнювала 7,6 версти [20, с. 330]. Відносилась до IV класу. В залежності від характеру та обсягів експлуатаційної роботи залізничні станції Російської імперії поділялись на чотири класи. Санкт-Петербург, Москва та губернські центри зараховувались до I та II класів, інші зупиночні пункти – до III та IV [6, с. 114].

Довжина під'їзних шляхів – 1 верста 75 сажнів. Вздовж них існувала завантажувальна платформа та 4 тупики [1, с. 532].

У листопаді 1893 року, в умовах бурхливого розвитку гірничої промисловості краю за клопотанням власників рудників і металургійних заводів Катеринославської губернії для збільшення пропускної спроможності Саксаганська гілка була подовжена від станції Карнаватка до північних рудників (до станції Роковата) [11, с. 52]. Її протяжність разом з під'їзними шляхами та навантажувальними коліями складала 16,5 верст, що сприяло зростанню перевезень й підвищенню прибутковості Катериненської залізниці [9, с. 8]. На будівельні роботи було витрачено 606 тис. рублів. З метою покриття витрат, пасажирські квитки на цій ділянці були дорожчими у порівнянні з цінами на інших перегонах [14, с. 79].

Вокзал станції являв собою цегляний двоповерховий будинок й розміщувався паралельно залізничним коліям [14, с. 81]. Найбільш раннє фотографічне зображення згаданої споруди датується 1901 роком. Біля входу з боку платформи були облаштовані дерев'яні лавки для пасажирів. Сама платформа освітлювалась за допомогою ліхтарів. Поряд з будівлею вокзалу існували два пакгаузи (прирейкові складські приміщення). Також діяла поштова контора [12, с. 51].

Для розвитку колійного господарства станції наприкінці XIX ст. проведено відчуження селянських угідь. Зокрема, 22 листопада 1899 року було затверджено рішення про представлення до винагороди товариства селян Кривого

Рогу за відчужену землю для потреб залізничного будівництва [24, с. 810].

Зведення станції мало вплив на розвиток населеного пункту Карнаватка. Станом на 1896 рік при станції було 2 двори, де мешкало 20 осіб: 15 чоловіків та 5 жінок. У 1916 році господарств нараховувалось 29, жителів відповідно – 123 (серед них: 58 чоловіків і 65 жінок) [19, с. 40]. Наведені дані значно різняться з тими, які зустрічаємо в енциклопедичному виданні В. Бухтіярова, де вказується, що на початок ХХ ст. у селищі проживало 350 залізничників [1, с. 532]. У 1919 році селище було включено до складу міста Кривий Ріг [19, с. 40].

Станція обслуговувала Карнаватський, Саксаганський, Тарапаківський рудники, а також рудник «БКД» [12, с. 50]. Останній мав під'їзну колію довжиною 1,8 км, яку обслуговував невеликий паровоз [20, с. 160]. Від копальні Галковського (рудник ім. Артема) до Карнаватки було прокладено під'їзну колію в 1,7 км [20, с. 141]. Головне функціональне призначення станції – відправка ешелонів з рудною сировиною. На відстані в півверсти від неї залізничну лінію «Долгінцево – Карнаватка» перетинав рудник Товариства криворізьких залізних руд – перший на Криворіжжі. Кар'єри підступали впритул до колії [25, с. 86]. За ним рейки проходили мостом через річку Саксагань, спорудженим за проектом інженера, професора М. Белелюбського, на 106 версті Катерининської залізниці в напрямку станції Карнаватка [14, с. 80]. Дана споруда зображена на фотосвітлині Е. Фукса початку ХХ ст.

1907 роком датується проект розвитку станції Карнаватка, згідно з яким передбачалось перетворення її з тупикової в прохідну [12, с. 37]. У зв'язку з тим, що залізничне полотно лінії «Карнаватка – Долгінцево» перетинало ділянку з багатими покладами Саксаганського рудника, у 1908 році для зручності ведення видобувної діяльності колію було перенесено дещо південніше [8, с. 24].

У 1912 році на станції Карнаватка відбулось 2 зіткнення поїздів, один з них – під час проведення маневрових робіт. Причиною виникнення нештатних ситуацій стала неправильна постановка стрілочних переводів [27, с. 21-22]. Наступного року з Карнаватки було вивезено 59 754 123 пуди залізної руди [20, с. 330]. Це на багато вище у порівнянні з показниками таких станцій як: Червона – 11,4 млн. пудів; Інгулець – 32,4; Кривий Ріг – 8,4 [12, с. 50]. У 1913 році з Карнаватки було відправлено 116 608 пудів хліба [21, с. 202].

Станом на 1914 рік начальником станції й одночасно доглядачем матеріального складу був І. Ганджелєєв, його помічниками – В. Селиванов та А. Верменко. В. Синявський працював на посаді касира всіх кас [22, с. 127].

З включенням Карнаватського рудника до складу рудоуправління ім. Дзержинського у жовтні 1924 року станція почала обслуговувати означене промислове підприємство [12, с. 78]. У 1926 році на Карнаватці не було організовано кімнати для перебування приїжджих агентів; телеграфісти та запасний черговий по станції не мали можливості відпочити. В той же час на станції Шмаково для відпочинку стрілочників обладнали окремий товарний вагон

[23, с. 3]. У жовтні того ж року розпочато будівництво залізничної гілки від Карнаватки до «Лихманівського» рудника через «Змичку» [20, с. 405]. На початку вересня 1936 року на станції Карнаватка було відкрито кімнату матері та дитини [20, с. 483].

З 1931 року на ст. Карнаватка складачем вагонів працював І. Гордієнко, що впроваджував стаханівські методи в роботу, застосування яких дало можливість збільшити продуктивність праці в 2 рази [21, с. 295]. З 1937 року начальником станції був П. Рябченко, який згодом очолив завод «Комуніст» [21, с. 450].

З початком Другої світової війни в бараках поблизу Карнаватки розміщувалось 700 військовополонених (переважно польської національності) для примусової праці на шахтах ім. Кірова та Південна [12, с. 112]. В перші місяці радянсько-німецької війни співробітники станції проводили трудові недільники, а на День залізничника віддавали свої заробітки для потреб фронту.

В роки окупації Кривого Рогу на станції Карнаватка 27 жовтня 1941 року було створено поліцейський пост. Наступного дня аналогічний пост почав діяти для охорони Карнаватського мосту. На кожному з них несло службу по три особи [18, с. 82].

Після звільнення Криворізького залізничного басейну від нацистських загарбників гостро постала проблема відбудови зруйнованих промислових об'єктів, шляхів сполучення та інфраструктури міста. 21 травня 1944 року близько тисячі комсомольців та молодих робітників Жовтневого району (нині – Покровського) вийшли у неділю

на відновлення залізничної лінії Карачуни – Карнаватка. До роботи залучалась молодь рудників «Більшовик», ім. Фрунзе, «Жовтень», ім. Кагановича, а також учні старших класів [7, с. 1]. Тисячі робочих годин працівники Центрально-Міського району витратили для спорудження об'їзного залізничного шляху Карнаватка – Мусіївка [10, с. 103].

Нестача трудових ресурсів спонукала радянське керівництво шукати додаткові мобілізаційні резерви для гірничих та металургійних підприємств. Для цих потреб на залізничній станції Карнаватка 14 квітня 1945 року було дислоковано окремий робочий батальйон НКВС СРСР для інтернованих та мобілізованих осіб № 1401, який застосовувався для відновлення копальні ім. Артема. Основу контингенту складали етнічні німці, депортовані з країн Центральної та Південної Європи. Згадану режимну установу примусової праці ліквідовано однією з останніх на Криворіжжі – 19 жовтня 1949 року [26, с. 30].

У 1950-х роках станція відносилась до Долгінцевського відділка (з 1958 року – Криворізького) Сталінської залізниці. В цей час у будівлі вокзалу Карнаватки було дві невеликі зали очікування, дві каси, кабінет начальника й інші службові приміщення. За даними, наведеними Г. Лазаровим, станція Карнаватка в повоєнний час носила неофіційне звання «головного вокзалу міста». На схід від нього розташовувались два одноповерхових будинки залізничників на кілька хазяїв [12, с. 157].

На початок 1958 року на станції Карнаватка не виконувалось завдання по простою вагонів, так само як і на

станції Інгулець. Негативні показники перевищували норму на 1,8 години [15, с. 8]. У січні оборот вагонів уповільнився на 0,1 години проти норми, що несприятливо позначилось на собівартості перевезень [16, с. 3]. Незважаючи на це, за перший квартал 1958 року план по вантаженню було виконано на 101,6 % [5, с. 3]. За добу відправлялось по 7-8 маршрутів [13, с. 3].

За підсумками 1958 року станція Карнаватка зайняла друге місце після Мудрьоної за перевищенням норми простою вагонів. До речі, з 50 станції Криворізького відділку залізниці згадану норму виконало лише 20. Аналогічна ситуація спостерігалась на під'їзних коліях промислових підприємств, зокрема, металургійного заводу «Криворіжсталь» [17, с. 3]. Разом з тим, співробітники станції добивались злагожденості у роботі з клієнтами [29, с. 3].

У 1958 році начальником станції був Ручко [2, с. 4], його заступником – Шерстюк, черговим – Кухтін [3, с. 2]. Останній займався організацією роботи станції, керував прийманням та відправкою поїздів, вантаженням та розвантаженням. Складач поїздів Мирошниченко опанував метод швидкісного формування ешелонів. Машиністом паровоза в той час працював Середа, зчіплювачем – Киха, старшою стрілочницею – Бурова [13, с. 3], вагарем станції – Крижанівська [28, с. 3].

В кінці 50-х років минулого століття Карнаватка зіткнулась з поширеною проблемою для багатьох залізничних станцій Кривбасу – подачею неочищених, забруднених вагонів [2, с. 4]. Це призводило до простою рудних маршрутів. Простій також зумовлювався

недостатньою кількістю локомотивів. Наприклад, на четверту годину ранку 11 грудня 1959 року станція Карнаватка прийняла 70 вагонів руди, призначених для відправки на «Криворіжсталь». Дев'ять годин маршрут простояв на станційних коліях через відсутність вивізних паровозів [4, с. 3]. Це остання згадка про діючу станцію, знайдена нам на сторінках місцевої газети «Червоний гірник».

В кінці 1950-х років, у зв'язку з розширенням промислової зони рудоуправління ім. Дзержинського, територія станції потрапила під запроектовані відвали пустих порід. На час закриття Карнаватка мала 4 колії. Карнаватський міст через річку Саксагань було демонтовано дещо пізніше – на початку 1960-х років.

Таким чином, аналіз літератури й джерельної бази дав можливість розкрити низку питань з історії функціонування залізничної станції Карнаватка, а саме: розвиток колійного господарства, спорудження нових ліній, виконання основних показників, діяльність у часи великих випробувань, причини нештатних ситуацій, проблеми й способи їх подолання, керівний склад тощо. Разом з тим, залишається нез'ясованим питання, щодо процесу демонтажу станційного обладнання, його тривалість у часі та механізми реалізації. Потребує деталізації проблема роботи станції у 1920-ті роки, вирішення якої вбачаємо за рахунок опрацювання профільного періодичного видання «Вісник Катерининської залізниці». На нашу думку, перспективним напрямком є вивчення історії станції крізь призму біографістики.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухтіяров В.П. Енциклопедія Криворіжжя: 230-річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується. У 2-х т. Кривий Ріг: «ЯВВА», 2005. Т. 1. 2005. С. 532.
2. Васильєв В. Покінчити з простоями паровозів. *Червоний гірник*. 1958. № 55 (18 березня). С. 4.
3. Васильєв В. Порожняк подають несвоєчасно. *Червоний гірник*. 1958. № 114 (11 червня). С. 2.
4. Загальну справу разом і вирішувати. *Червоний гірник*. 1959. № 249 (19 грудня). С. 3.
5. Залізничники можуть працювати краще. *Червоний гірник*. 1958. № 73 (12 квітня). С. 3.
6. История железнодорожного транспорта России. СПб. Т. 1: 1836-1917 гг. 336 с.
7. Клоченко В. Два воскресника. *Комсомольская правда в Криворожье*. 1944. № 12 (23 мая). С. 1.
8. Кордевинер Ж. Железородное Криворожье на рубеже XIX-XX веков: европейский взгляд. К.: Арт-Технология, 2017. 160 с.
9. Краткий обзор деятельности и постепенного развития казённой Екатерининской железной дороги за время её существования со дня открытия её для эксплуатации 18 мая 1884 г. Екатеринослав: Типография С.П. Яковлева, 1894. С. 8.
10. Кривому Рогу 200: историко-экономический очерк / ред. кол.: Варгаток П.Л., Нивалов Н.Н., Осадчук Г.С. Днепропетровск: Промінь, 1975. 208 с.
11. Криворізькому залізородному басейну – 125. Документи і матеріали (1873-1941). Кривий Ріг: Видавничій дім, 2007. 536 с.
12. Лазаров Г.Б. Селище Карнаватка. Історія та сучасність. Кривий Ріг: 2019. 246 с.
13. Лаліменко А. Станція Карнаватка. *Червоний гірник*. 1958. № 152 (3 серпня). С. 3.
14. Левченко Є.М. Історія селища Карнаватка. *На землі, на рідній...* Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2007. Кн. 4. Біля витоків. С. 79-84.
15. Маркович В. Деякі підсумки і перспективи. *Червоний гірник*. 1958. № 32 (14 лютого). С. 3.

16. Маркович В. За зниження собівартості залізничних перевезень. *Червоний гірник*. 1958. № 3 (8 квітня). С. 3.
17. Маркович В. Заощаджувати – значить знизити собівартість перевезень. *Червоний гірник*. 1959. № 66 (29 березня). С. 3.
18. Мельник А.А. Криворож'є в пламени війни (1941-1944). Кривий Ріг: Дионис, 2014. 232 с.
19. Мельник О.О. Населені місця Криворіжжя (1750-1925): Криворізький і Широківський райони Дніпропетровської області. Кривий Ріг, 2015. С. 89-92.
20. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. Т. 1. 604 с.
21. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: СТПРЕС, 2009. Т. 2. 704 с.
22. Минухин Э.А., Стецовский Я.И. Деловой и коммерческий Кривой Рог и его рудничный район. Справочная книга и адрес-календарь. Кривой Рог, 1914. С. 119.
23. Надо приспособить. *Червоний гірник*. 1926. № 96. С. 3
24. Отчёт по делопроизводству государственного совета за сессию 1899-1890 гг. Т. 2. С. 810.
25. По Екатерининской железной дороге. Екатеринбург, 1903. Выпуск 1. С. 86.
26. Потильчак О.В. Інтерновані іноземці на гірничих підприємствах Кривбасу (1945-1949 рр.): організація, дислокація і структура таборів. *Війна 1941-1945 рр.: події, оцінки, спомини*. Матеріали міжрегіональної наукової конференції (29 квітня 2005 р., м. Кривий Ріг). Кривий Ріг: Мінерал, 2005. С. 28-38.
27. Столкновения в 1912 году по станциям (Таблица № 2 к приказу № 214). *Вестник Екатерининской железной дороги*. 1913. № 18 (12 мая). С. 21-22.
28. Ткач М. Кожному вагонові і локомотиву повне навантаження. *Червоний гірник*. 1959. № 69 (3 квітня). С. 3.
29. Ткач М. Поліпшити взаємодію в роботі залізничних станцій і під'їзних колій. *Червоний гірник*. 1958. № 123 (24 червня). С. 3.

Тарабара О. М.
*науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР
(Тернівський філіал)*

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ВЕСЕЛОТЕРНІВСЬКОГО МОСТУ
В ЗЕМСЬКИЙ ПЕРІОД (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.:
ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИЙ ТА ФІНАНСОВИЙ АСПЕКТИ

Мости – це невід’ємна складова міської інфраструктури, функцією якої є пропуск через перешкоди. Значна кількість цих споруд мають багатовікову історію, підтвердженням чого є міст у Тернівському районі Кривого Рогу, на східній околиці житломасиву селища Веселі Терни.

Веселотернівський (або Тернівський) міст – один з найдавніших, збудованих земством у північній частині Криворіжжя, якому воно завжди надавало важливе стратегічне та транспортне значення, оскільки в ХІХ ст. через волосне село Верхньодніпровського повіту проходила транзитна дорога із Берислава Херсонської губернії на Кременчук. За весь час існування він пережив багато подій – його перебудовували, підірвали під час Другої світової війни і знову відновлювали, ремонтували. Однак це абсолютно не применшує унікальності та значущості пам’ятки при вивченні рідного краю. Привертаючи увагу тутешніх мешканців своєю архітектурною структурою та неповторністю, на сьогодні споруда залишається малодослідженою, а обставини її виникнення не відомі широкому загалу. Тому метою даної статті є спроба висвітлити процес створення, хронологію розвитку та еволюцію трансформацій конструкції цього об’єкту протягом останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст..

Джерельною базою дослідження стали журнали та додатки до постанов чергових і надзвичайних засідань Верхньодніпровського земства за період з 1873 по 1902 рр. [4-16], в яких неодноразово підіймалося питання щодо будівництва мосту. Важливий масив складають земські звіти [1-3], котрі надають дані з кошторисів та бюджетних витрат, а також детальну інформацію стосовно шляхового сполучення.

Перша згадка про міст датується 1873 р., коли на засіданні сесії земського зібрання представник Верхньодніпровської управи зачитав доповідь, в якій пропонувалось віднести до розряду повітових натуральних повинностей влаштування і утримання деяких споруд на великих транспортних шляхах. До числа таких зараховувався і міст у с. Веселі Терни на великій Кременчуцькій дорозі через річку Саксагань, який тоді знаходився у зруйнованому стані і вимагав повністю нової побудови, оскільки іншого переїзду поблизу не існувало. Самоуправління планувало зробити його в довжину близько 30 сажнів, тобто 64 м. Будівництво таких розмірів, крім доставки сировини та інших робіт, які можна було виконати натуральною повинністю, за приблизним підрахунком потребувало не менше 2000 руб. Голова управи В.А. Гельмерсен запекло доводив необхідність такого заходу, підкреслюючи, що сам був свідком того, як валки чумаків витрачали по 3-5 годин на проїзд по багнюці через місця, де проєктувалося зведення [4, с. 11-12, с. 78-80].

У 1874 р. відбулося спорудження Веселотернівського мосту за рахунок повітового земства. Об'єкт був простої

конструкції, дерев'яний, на 40 палях, довжиною 55,5 м і шириною 6,4 м. При ньому розміщувалися 4 кригорізи, кожен з яких складався із 4 паль з насадками і оковою. Використано 6-ти і 7-вершкові колоди. Згідно кошторису соснового лісу та залізних деталей придбано на суму 1523 руб. 43 коп.. У цю цифру увійшла і платня тесляру Є. Степанову, який згідно наданого рахунку отримав за працю 51 руб. 85 коп. Купцю Г. Черняку за поставлені лісоматеріали заплачено 953 руб. 98 коп. [2, с. 156-157]. За перевезення деревини із Верхньодніпровська селяни одержали 392 руб. 95 коп. Для забивання кілків і насипання греблі найнято 278 робітників, праця яких оцінювалася за тодішніми мірками по 30 коп. в день, тобто 83 руб. 40 коп. на всіх. Задіяні 5 волових підвод вартістю 50 коп., всього 2 руб. 50 коп. Виплати селянам склали 478 руб. 85 коп.. Все будівництво обійшлося в 2002 руб. 28 коп. Кошти на купівлю цвяхів для риштування біля капора і перевезення із Лихівки в пункт призначення «баби», канатів і блоків виділялися окремо [2, с. 249-250, с. 255].

У лютому 1876 р. трапилася велика повінь, внаслідок якої під натиском криги міст зламався посередині. Всі матеріали знесло течією. Незважаючи на це, більшість їх вдалося перехопити і згодом привезти на місце. Повітове самоврядування негайно розпорядилося відновити перерване сполучення, організувавши переправу на поромі, а коли вода спала, то влаштувало невеликі містки на протоках, щоб дати можливість хоча б зі складнощами переходити через ріку. Голова В.А. Гельмерсен і члени управи А.І. Котельников та О.М. Ставровський переконалися на місцевості, що відновлення інженерної споруди в попередньому вигляді

неможливе, та дійшли висновку, що її слід майже наново перебудувати. Насамперед була необхідна заміна кілків, для яких потребували лісу більших розмірів, щоб мати можливість підняти його вище, а потім на поздовжні дерева покласти замість 6-ти вершкових колод 8-ми вершкові, щоб палі поставити рідше для вільного проходження льоду [12, с. 128-129]. Ухвалою від 19 вересня 1876 р. до кошторису грошових земських повинностей на наступний рік вносилися 500 руб. на ці роботи [12, с. 54].

Навесні 1877 р. на Саксагані знову трапився великий розлив, унаслідок якого деякі мости в повіті були знесені. Проте Тернівський – уцілів, отримавши тільки нечисленні пошкодження: вода підняла одну сторону, зламано ряд колів, з 8 льодорізів один витягнув лід, а 4 повністю зіпсовані. Частина втрачених матеріалів знайшлася на землі поміщика Харіна, але не могла бути звезена назад, оскільки цього не дозволив власник, аби уникнути псування сінокоосу. Управа внесла пропозицію замінити існуючі 8 кригорізів шістьма, зробивши їх за зразком Верхньодніпровського і Пушкарівського мостів, тобто більш капітально, що й затвердили [7, с. 9-12]. Пан Гельмерсен виклав земцям повідомлений місцевими жителями факт про діяльність веселотернівського старшини Несмашного по охороні волосної інфраструктури. З багром в руках він декілька діб простояв на об'єкті під час проходження криги і цим самим, можливо, врятував його від цілковитого руйнування. Погоджуючись з думкою, що така зразкова поведінка на користь суспільних інтересів заслуговує заохочення, земські

збори призначили цьому чоловікові винагороду із загальних бюджетних залишків у розмірі 25 рублів [7, с. 35].

Наступного року всі необхідні частини, які zostалися від залишків Саксаганоалферівського мосту, зламаного торішнім паводком, пішли на ремонт Веселотернівського [15, с. 267]. За безоплатну передачу даних будматеріалів розпорядженням від 10 жовтня 1880 р. саксаганській общині у 1881 р. передбачалася грошова компенсація в розмірі 200 руб. для утримання власних сільських побудов на торговельних путях [10, с. 40].

Протягом 80-90-х рр. ХІХ ст. дорожня конструкція була незмінним джерелом витрат. У 1882 р. на непередбачені виправлення шляхових споруд у Веселотернівській, Мар'янівській і Боголюбівській волостях призначено 105 руб. 80 коп. [1, с. 329]. У 1890 р. здійснено відновлення [16, с. 77]. У 1893 р. відбулася нова реконструкція. Тутешні селяни і німці-колоністи взяли на себе перевезення лісоматеріалів, що обійшлося їм у 297 руб. 26 коп., пожертви різночинців склали 21 руб. Всього витрачено 1451 руб. 87 коп., з яких на рахунок земства припало 1133 руб. 61 коп. Ще 600 руб. вносилися в кошторис на 1894 р. для закінчення ремонту, який не встигли одразу завершити через розлиття ріки. Слід було ще підправити об'єкт на «подушках», забити шість паль, поставити два нових і виправити два старих льодорізи й інші дрібні корективи, притому наголошувалося, що на основі закону мости на транзитних трактах обов'язково повинні бути з перилами [4, с. 50, с. 256-257].

У 1896 р. на чергових земських зборах члени виконавчої установи доповідали про необхідність

полагодити наявні мости з врахуванням необхідної для цього суми, а саме на Тернівський – 875 руб. Земці не відхилили цю пропозицію, але в бюджет обчислених цифр не внесли через клопотання перед губернським земством про перехід у власне розпорядження необхідного капіталу. Між тим, Катеринославське зібрання відхилило викладену пропозицію і, таким чином, у 1897 р. місцеве самоуправління, не маючи кредиту, було абсолютно позбавлене можливості привести в належний стан інфраструктуру в повіті. Однак, міст у Веселих Тернах становив виняток: його підлоговий настил став настільки непридатним, що потребував термінового виправлення, на яке витратили 841 руб. із «овражкових» грошей (фонд боротьби з сільськогосподарськими шкідниками) поточного року [5, с. 11-12].

На сесії повітового зібрання 1899 р. була зачитана доповідь про майбутнє зведення у 1900 р. за рахунок спеціального дорожнього капіталу та затверджений висновок будівельної комісії з цього питання, відповідно до якого спорудження нової конструкції та гаті у Веселих Тернах переносилися на 1901 р. [8, с. 75]. Через рік на засіданні 2 жовтня повторно ухвалено рішення будувати в 1901 р. мости у конкретних поселеннях, серед яких у зазначеному населеному пункті згадувалися вже два дерев'яних об'єкти й гребля. При цьому планувалося зробити менший – із дуба, а великий – із сосни, вартістю за кошторисом 17225 руб. 77 коп.. Інші об'єкти відкладалися, але передбачалося необхідне їм переобладнання. Голова управи І.К. Абаза та її члени П.В. Байдак і М.М. Савенко пропонували реалізовувати

забудову на попередньому місці, оскільки громади німецьких колоній Зеленопіль і Кам'янопіль погоджувались надати свої землі на неприйнятних умовах. Вони порадили на наступний рік обмежитися лише одним великим мостом, але не сосновим, а дубовим, вартістю 11000 руб., а загату влаштувати наступного разу, коли залишиться більше коштів [9, с. 18, с. 130-131].

У 1901 р. органи виконавчої влади не змогли дістати дубові палі необхідних розмірів, а тому не мали можливості приступити до будівництва. Старий об'єкт настільки занепав, що на нього потребувалася незапланована витрата на відновлення, щоб хоч якось протримати ще один рік. Під час нового огляду території за участі губерньського земського інженера Долголенка підтвердилось, що в селищі зручніше поставити два мости на новому місці, а власники, поселяни колонії Кам'яне Поле і селяни громади Веселих Тернів, охоче відводили потрібний простір. У подальшому це відіграло б сприятливу роль при зведенні дамби. Таким чином, самоврядування розробило проєкт, а також кошторис на суму 18842 руб., які просило віднести на рахунок надходжень спеціального дорожнього капіталу в 1902 р. [13, с. 179-180].

Катеринославське губерньське зібрання відхилило цю постанову про зведення дерев'яних побудов у Тернах через імператорське побажання на великих транзитних шляхах майструвати надійні мости. На основі цих міркувань воно доручило місцевому інженеру Доллежалю здійснити нові ретельні розвідки ґрунту і потім представити варіант залізного мосту подальшим зборам. За результатами

здійсненого в липні дослідження були виявлені дуже несприятливі умови, які передбачали затратні підводні роботи при влаштуванні основ для кам'яних опор, що за попереднім підрахунком обійшлося б до 60 тис. руб. Водночас пан Доллежалъ повідомив, що за таких умов дешевшим буде використання залізобетонної конструкції. Беручи до уваги важкість виконання господарським способом такої діяльності, Верхньодніпровська управа запропонувала всім бажаючим технічним конторам презентувати свої розробки. Крім того, інженер отримав доручення скласти проєкт дерев'яної споруди на той випадок, якщо б через високу вартість всі пропозиції відхилили. Наявний міст прийшов у такий занепад, що загрожував щогодини провалитися, тому були запроваджені певні міри запобігання, а саме заборона на перевезення великих вантажів. У найближчому майбутньому планувалося взагалі закриття мосту й укладення угоди із землевласником І.М. Харіним стосовно дозволу на переправу, влаштовану на його землі.

До чергового земського зібрання сесії 1902 р. будівельні бюро підготували свої напрацювання для зведення на наступний рік:

1) проєкт залізобетонного мосту, складений інженером Траваліо по системі Моньє, вартістю 38500 руб.

2) проєкт залізобетонного мосту системи Генебік, складений конторою інженерів Монікура і Еггера, вартістю 38009 руб.

3) проєкт мосту залізоцементної конструкції інженерів Рудницького і Орпішевського, вартістю 35000 руб.

4) проєкт залізного мосту на кам'яних устоях заводу Альберт Нев'єа Вільде і К^о, вартістю 57769 руб.

5) проєкт дерев'яного мосту, складений інженером Доллежалем, вартістю 8010 руб. 80 коп. [14, с. 137-139].

Після прочитання наданих варіантів редакційна комісія підтримала останній, але земці визнали найбільш доцільним кам'яний або кам'янобетонний тип, залишивши остаточний вибір за повітовим самоуправлінням [14, с. 14]. Більш детальна інформація стосовно розвитку цієї справи поки що відсутня. Відомо тільки, що за суму 35000 руб. [11, с. 325] з рахунку дорожнього капіталу в 1904 р. міст спорудило технічне бюро воєнного інженера С.І. Рудницького та інженера Г.Л. Орпішевського з Одеси, яке займалося проєктуванням і будівництвом балочних залізобетонних конструкцій. У звіті земства за 1911 р. знаходиться детальний опис дорожньої споруди: «В с. Веселі Терни через ріку Саксагань, залізобетонний, отвором 25 сажнів, довжиною по настилу 30 сажнів, шириною 3 сажні, складається з двох берегових гранітних устоїв і 2-х проміжних залізобетонних биків з льодорізними ребрами. Опори покояться на залізобетонних палях і перекинуті залізобетонними арками. Міст на всю свою довжину і ширину 3 сажні замоцений мостовою із гранітних кубиків. Перила із сполосованого заліза, пофарбовані суриком. З обох сторін прилягають насипи шириною в 4 сажні і довжиною в сторону села Тернів 20 сажнів, в протилежну сторону 45 сажнів з полуторними відкосами» [3, с. 430-431].

Опора мосту та льодорізне ребро.
1959 р.

Металеві ковані перила мосту.
1959 р.

Створений тоді об'єкт довжиною 64 м і шириною 6,4 м і до наших днів залишається діючим та продовжує виконувати своє основне призначення. Найбільшою відмінністю сучасного мосту від його первинного вигляду є металеві ковані поручні.

Отже, Веселотернівський міст пройшов складний та багатоваріантний процес побудови. Він відігравав неабияку роль не лише в економічному, а й у повсякденному житті мешканців прилеглих земель. Тривалий час це було єдине місце переправи через річку Саксагань, що позитивно впливало на розвиток торговельних зв'язків та рух народонаселення через територію волості.

Сучасний вигляд мосту. 2016 рік.

Проходження через Тернівський міст великої транзитної магістралі сприяло постійній увазі з боку повітової управи за станом шляхової споруди. Від часу своєї появи до остаточного утвердження зовнішньої конструкції вона пережила багато суттєвих перетворень, які відбулися у складних фінансових умовах розбудови земського апарату. Тому вивчення подальшої долі пам'ятки доцільно продовжити в контексті регіональних досліджень історії краю.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Отчет Верхнеднепровской Уездной Земской Управы Верхнеднепровскому 18 очередному Уездному собранию за 1882 г. Екатеринослав, 1883. 378 с.
2. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы земскому собранию за 1874 и I пол. 1875 г. Кременчуг, 1875. 256 с.

3. Отчет Верхнеднепровской Уездной Земской Управы очередному уездному земскому собранию за 1911 г. Верхнеднепровск, 1912. 521 с.
4. Постановления Верхнеднепровского VIII очередного уездного земского собрания 7-11 сентября 1873 г. Кременчуг, 1874. 269 с.
5. Постановления Верхнеднепровского IV чрезвычайного уездного земского собрания 20 апреля 1897 г. Верхнеднепровск, 1897. 46 с.
6. Постановления Верхнеднепровского III очередного уездного земского собрания 9-14 октября 1893 г. Верхнеднепровск, 1894. 285 с.
7. Постановления Верхнеднепровского IX чрезвычайного уездного земского собрания 10-11 мая 1877 г. Кременчуг, 1878. 48 с.
8. Постановления Верхнеднепровского уездного земского собрания IX очередной 1899 года сессии с 23-27 октября. Верхнеднепровск, 1900. 366 с.
9. Постановления Верхнеднепровского X очередного уездного земского собрания 1-4 октября 1900 г. Верхнеднепровск, 1901. 366 с.
10. Постановления Верхнеднепровского XV очередного уездного земского собрания 7-13 октября 1880 г. Екатеринослав, 1881. 244 с.
11. Постановления Верхнеднепровского XVI очередного уездного земского собрания 31 октября – 5 ноября 1906 г. Верхнеднепровск, 1907. 433 с.
12. Постановления Верхнеднепровского XI очередного уездного земского собрания 17-21 сентября 1876 г. Кременчуг, 1876. 211 с.
13. Постановления Верхнеднепровского XI очередного уездного земского собрания 30 сентября – 4 октября 1901 г. Верхнеднепровск, 1902. 348 с.
14. Постановления Верхнеднепровского XII очередного уездного земского собрания 30 сентября – 4 октября 1902 г. Верхнеднепровск, 1903. 412 с.
15. Постановления Верхнеднепровского XIII очередного уездного земского собрания 17 и 23 сентября 1878 г. Кременчуг, 1879. 373 с.
16. Постановления Верхнеднепровского XXV очередного уездного земского собрания 18-19 сентября 1890 г. Верхнеднепровск, 1891. 126 с.

Набивач В.

студент 2-го курсу сп. «Історія»

факультету географії, туризму та історії

Науковий керівник: Дробот А.О.

асистент кафедри історії

Криворізький державний педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ У ГІРНИЧОРУДНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ КРИВБАСУ В ПЕРІОД ФОРСОВАНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

Залізорудний Кривбас займає лідируючі позиції в промисловому секторі України, створюючи тисячі робочих місць, продукуючи сировину та готові вироби, всебічно підтримуючи розвиток інфраструктури міста та області. В сучасних реаліях перманентної економічної кризи, збройної агресії, часткової зношеності обладнання та устаткування гостро постає питання модернізації гірничо-металургійного комплексу краю у відносно короткій часовій перспективі, з застосуванням енергозберігаючих та ощадливих, безпечних для довкілля, технологій, які не порушують балансу екосистеми. Ефективність вирішення даної проблеми залежить від багатьох факторів, в тому числі й узагальнення минулого досвіду, зокрема, врахування досягнень і помилок, допущених на шляху зведення нових об'єктів та докорінної зміни виробничих процесів в умовах модернізації наздоганяючого типу 30-х років ХХ ст. та її впливу на розвиток Криворіжжя. Згадане питання розглядалось в роботах радянських авторів А. Дольчука [3; 7] та П. Варгатюка [2; 3], у серії видань «Історія фабрик та заводів» [10]. Також знайшло відображення у сучасній історіографії – у теоретичному напрацюванні О. Мельника [6; 12; 13]. Разом з

тим, виділення конкретних методів, шляхів їх реалізації й, особливо, регіональна специфіка модернізаційних заходів, потребують подальшого вивчення і комплексного осмислення.

Джерельною базою розвідки став масив введених до наукового обігу архівних документів, опублікованих у виданні до 125-річчя Криворізького залізорудного басейну [12]. Серед них: постанови президії Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції [4; 14] та ЦК ВКП(б) [15], постанови та доповідні записки пленуму Криворізького міському КП(б)У [5; 8]. Крім того, важливий пласт інформації щодо розвитку Кривбасу в роки індустріалізації розміщений на шпальтах місцевої газети «Червоний гірник» [1].

Мета – розглянути методи реалізації модернізаційних заходів на гірничорудних підприємствах Кривбасу у 1930-ті роки.

Відповідно до мети сформульовано такі завдання:

- проаналізувати джерела та літературу з досліджуваної проблематики;
- охарактеризувати шляхи здійснення модернізаційних заходів на видобувних підприємствах краю у 30-ті рр. ХХ ст.

Існує чимало підходів та інтерпретацій терміну «модернізація», однак, враховуючи проблематику даної статті, вважаємо доцільним навести наступне визначення: модернізація – це перехід до нових технологій, оновлення машин, обладнання, устаткування, пов'язаний з провадженням у виробництво наукова-технічних досягнень, з метою оптимізації процесів виробництва на підприємстві та

випуску продукції з інноваційною складовою, що дає змогу успішно протистояти на внутрішньому та освоювати зовнішні ринки [16, с. 1].

Більшість завдань, поставлених радянською владою перед та під час проведення відбудови промислових потужностей у 20-х роках ХХ ст., не були реалізовані. З урахуванням цього на початку 1930-х років питання про технічне забезпечення підприємств, механізацію виробництва, підвищення рівня кваліфікації робітників залишалося відкритим. Тому існувала нагальна потреба у формуванні чіткої стратегії проведення модернізаційних заходів.

У постанові ЦК ВКП(б) «Про діяльність Південно-рудного тресту» від 15 квітня 1930 року були викладені пропозиції стосовно техніко-технологічного, інформаційно-управлінського, організаційно-кадрового та організаційно-технологічного способів модернізації [15, с. 393]. Однак, у доповідній записці заступника секретаря Криворізького міського партійного комітету до ЦК КП(б)У від 13 жовтня 1931 року [8, с. 399-406] знаходимо інформацію про те, що більша частина рішень, які містилися у згаданому документі та у постанові президії й колеги Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції УСРР «Про становище залізорудної промисловості Криворіжжя» від 5 квітня 1931 року [4, с. 396], не були виконані ні за об'ємом, ні за характером, що створило гостру необхідність проаналізувати стан криворізького залізорудного басейну та визначити основні пріоритети та шляхи його модернізації. Так, у статтях професорів І. Кузнецова «Про основні напрямки реконструкції

Криворізького залізорудного басейну» [11, с. 409] та О. Стешенка «До реконструкції залізних і марганцевих рудників Криворіжжя» [17, с. 411] було розкрито питання стосовно перспективних заходів в контексті переобладнання промислових потужностей. Науковці наголошували на необхідності здійснення геологічних розвідок корисних копалин. Разом з тим, протягом 30-х років ХХ ст. означена ініціатива не була реалізована у потрібному обсязі, що сприяло нераціональному використанню коштів, адже на окремих рудниках недостатність запасів виявили лише після того, як використали основні капітальні видатки на реконструкцію.

Значна увага приділялась технічному переобладнанню басейну та механізації виробництва. Відповідно до рішення бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 28 квітня 1934 року про хід капітального будівництва тресту «Руда» було вжито заходів щодо збільшення асигнувань і кращого постачання будматеріалами, технікою та механізмами. Було додатково виділено 60 залізничних платформ, 2 паровози, 60 вантажних автомобілів [7, с. 145].

У процесі механізації видобувних підприємств Кривбасу велике значення мало впровадження зйомних бурових коронок, які вироблялись на Харківському заводі різальних інструментів. Внаслідок їх використання бурильники рудника ім. Шварца перевиконали норми на 500-600 % на твердих рудах [7, с. 146]. Слід зазначити, що впровадження даної інновації привело до наступних позитивних наслідків: відпала необхідність транспортування

бурів, скоротилися експлуатаційні витрати, підвищилась якість робіт, зменшилась кількість допоміжних робітників.

У січні 1934 року стала до ладу велика механізована шахта ім. Ordjonікідзе ленінського рудника, потужність якої склала 1 млн. 700 тис. тонн руди [13, с. 403]. Пізніше були пущені потужні шахти «Капітальна», «Комінтерн», «Комунар-біс». Подібні шахти становили виробничу основу басейну та у 1936 році давали значно більше руди, ніж весь дореволюційний Кривбас.

Покращення технічного устаткування та механізація виробництва на промислових підприємствах Криворіжжя супроводжувалось пошуком більш ефективних методів видобутку руди. У 1933 році на шахті «Профінтерн» інженером Є. Мошиченком було застосовано систему розробки покладів підповерховими штреками. Питома вага цієї системи в Кривбасі зросла з 11 % в 1933 році до 37,1 % у 1936 році [7, с. 148]. Вважаємо доцільним зазначити те, що застосування даної системи пов'язане з трагічними подіями. Так, 1 травня 1934 року на південній ділянці шахти «Профінтерн» по 1-ому Саксаганському пласту внаслідок нещасного випадку загинуло шість інженерів [9].

Одним з основних методів підвищення темпів модернізаційних заходів на промислових підприємствах краю було впровадження соціалістичних змагань. В першій половині 1930-х років широко розвивалися такі форми соціалістичного змагання як: ударництво, конкурси шахт, жовтнева естафета, ізотівський та стаханівський рухи.

13 липня 1933 року бюро Криворізького міського партії обговорило питання про проведення конкурсу на кращу

шахту, який охопив 35 шахт басейну, 500 виробничих бригад і 18 тисяч гірників. Перемогли у даному конкурсі представники шахт ім. Рози Люксембург, №10 (рудника ім. Чубаря) «Іскра», «Профінтерн», «Радянська» [7, с. 127].

У 1935 році набув значного поширення рух новаторів-стахановців, метою якого було підвищення продуктивності праці шляхом освоєння нової техніки та впровадження більш досконалих методів видобутку руди. У вересні того ж року з ініціативи Криворізького міському КП(б)У скликано зліт двохсот стахановців для обговорення подальшого розвитку руху. Учасники схвалили низку рекомендацій: досягти протягом незначного проміжку часу добового видобутку руди з показником у 52 тис. тонн, застосовувати на шахтах багаточиклічні методи, організовувати комплексні бригади, ліквідувати «зрівнялівку» в оплаті. Практикувалися наступні форми стаханівського руху: доба, зміна, декада, трудові вахти, змагання по професіях [1, с. 1].

Тривалий час впровадження нової техніки й механізмів не приносило очікуваних результатів, адже, значна кількість робітників не були достатньо компетентними, щоб ефективно використовувати обладнання та устаткування. Також, слід зазначити, що погані умови праці на виробництві, часті перебої з заробітною платнею, нестача житла сприяли значній текучості робітничих кадрів, тому на порядку денному стояла проблема підвищення кваліфікації працівників. Відповідно до постанови «Про Криворізький рудний басейн» (липень 1933 року) ЦК КП(б)У зобов'язав трест «Руда» скласти план підготовки і перепідготовки кваліфікованої робочої сили [6, с. 106]. Особлива увага

приділялась таким спеціальностям: скреперисти, машиністи, механіки, електрики. Метою даної постанови було сприяння повного забезпечення фахового, високопрофесійного обслуговування всіх машин й механізмів. Також, слід зазначити, що у 30-х роках ХХ ст. відкривались нові школи та реорганізовувались навчальні заклади, які були розраховані на підготовку та перепідготовку робітничих кадрів. Наприклад, 1934 року у школі ФЗУ «Криворіжбуду» (на Гданцівці) було збільшено прийом слухачів та введено нові спеціальності, серед них: електрослюсар, слюсар-ремонтник, токарь, черговий домни, машиніст підйомного крану [6, с. 106].

У процесі здійснення реконструкції гірничорудної промисловості значна увага приділялась аспектам електрифікації. У липні 1930 року було прийнято проект електрифікації Криворізького басейну, розрахований до 1933 року. Згідно з ним передбачалось значне розширення мережі лінії електропередач, електрифікація будинків та вулиць. На період 1931-1932 років планувалось ввести у дію резервний генератор на 10 тис. кВт/год, а у 1932-1933 роках підвищити потужність до рівня 24 тис. кВт/год з підключенням до кільця Дніпрогесу, шляхом розширення діючих і будівництва нових підстанцій [13, с. 271].

У 1937 році було створено районну енерголабораторію, яка здійснювала контроль за станом промислових підприємств, внаслідок чого було виявлено, що електричне господарство на багатьох рудниках знаходиться у занедбаному стані. Значна кількість підземних і поверхневих підстанцій тресту «Руда» перебували у незадовільному стані:

трансформатори, кабельні фідери, компресори не відрегульовані й не перевірені, що нерідко призводило до зупинок підприємств [13, с. 271].

Отже, підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що до основних шляхів здійснення модернізаційних заходів у гірничорудній промисловості Кривбасу в 30-тих роках ХХ ст. слід віднести: впровадження нового технічного устаткування та більш ефективних методів видобутку руди, механізацію виробництва, здійснення електрифікації, сприяння підвищенню кваліфікації робітників, розгортання соціалістичних змагань. Водночас заходи радянської влади у процесі розбудови промислових потужностей видобувної галузі міста мали низку недоліків, адже, по-перше, протягом 30-тих років ХХ ст. геологічні розвідки, які є вкрай важливими, майже не проводилися; по-друге, низький рівень освіти, мотивації, чимала плінність робітничих кадрів доволі часто призводили до несправності обладнання та аварійних ситуацій на виробництві.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Басейн у першому півріччі. *Червоний гірник*. 1936. 2 серпня. С. 1.
2. Варгатюк П.Л. Криворіжжя. Дніпропетровськ: Промінь, 1969. 166 с.
3. Варгатюк П.Л., Дольчук А.В. Рудная сокровищница юга. Днепропетровск: Промінь, 1966. 156 с.
4. Витяг з постанови президії й колегії НК-РСІ УСРР «Про становище залізорудної промисловості Криворіжжя» від 5 квітня 1931 року. *Мельник О.О. Криворізькому залізорудному басейну – 125. Документи і матеріали (1873-1941)*. Кривий Ріг: Видавничій дім, 2007. С. 396-399.

5. Витяг з постанови пленуму Криворізького міському КП(б)У «Про підсумки роботи за 1-й квартал 1936 року і завдання розвитку стаханівського руху «вшир і вглиб» у Криворізькому басейні у 1936 році». *Мельник О.О. Криворізькому залізорудному басейну – 125. Документи і матеріали (1873-1941)*. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. С. 442-446.
6. Гаєвський В.Д., Мельник О.О., Степаненко О.В., Степанюк Д.П. Яскраві сторінки історії профтехосвіти Криворіжжя. Кривий Ріг-Житомир: Рута, 2019. 460 с.
7. Дольчук А.В. Боротьба комуністичної партії за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості України (1921-1937 рр.). К.: Вища школа, 1974. 184 с.
8. Доповідна записка заступника секретаря Криворізького міського партійного комітету Бурова у ЦКК КП(б)У від 13 жовтня 1931 року. *Мельник О.О. Криворізькому залізорудному басейну – 125. Документи і матеріали (1873-1941)*. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. С. 399-406.
9. Дояр Л.В. Трагічний першотравень 1934-го року. *Криворіжжя: погляд у минуле: матеріали VI Історико-краєзнавчих читань*. Т. 2./ ред.кол.: Н.А. Печеніна (голова); А.В. Тарасов, Р.П. Шляхтич; В.А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2020. С. 23-27.
10. Криворожское рудоуправление имени Ф.Э. Дзержинского. Днепропетровск: Проминь, 1973. 213 с.
11. Кузнецов И. Об основных направлениях реконструкции Криворожского железорудного бассейна. *Мельник О.О. Криворізькому залізорудному басейну – 125. Документи і матеріали (1873-1941)*. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. С. 409-411.
12. Мельник О.О. Криворізькому залізорудному басейну – 125. Документи і матеріали (1873-1941). Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. 536 с.
13. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. Т. 1. 604 с.
14. Постанова Президії ЦКК КП(б)У та колегії НК РСІ УРСР «Про стан залізорудної промисловості Криворіжжя» від червня 1932 року. *Мельник О.О. Криворізькому*

- залізорудному басейну – 125. *Документи і матеріали (1873-1941)*. Кривий Ріг: Видавничій дім, 2007. С. 406-409.
15. Постанова ЦК ВКП(б) «Про діяльність Південно-рудного тресту» від 15 квітня 1930 року. *Правда*. 1930. № 107 (18 квітня). С. 1-6.
16. Солотвінський О.А., Валінкевич Н.В. Модернізація підприємств та шляхи її забезпечення. *Формування ефективної моделі розвитку підприємства в умовах ринкової економіки. Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 24-25 листопада 2016 р.)*. Запоріжжя, 2016. С. 416.
17. Стешенко О. К реконструкции железорудных и марганцевых рудников Криворожья. *Мельник О.О. Криворізькому залізорудному басейну – 125. Документи і матеріали (1873-1941)*. Кривий Ріг: Видавничій дім, 2007.